МИКОЛА ГОГОЛЬ

ТАРАС БУЛЬБА

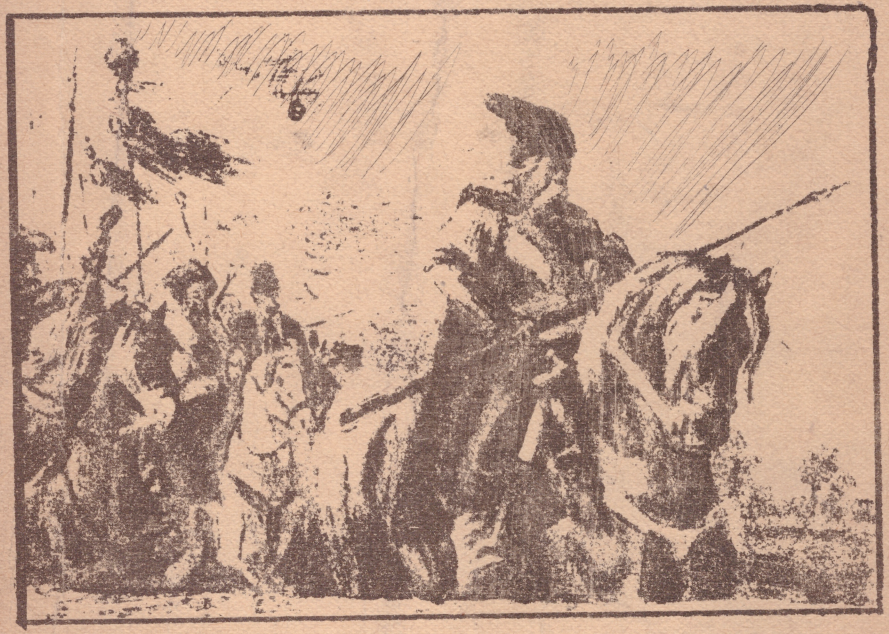

Б-ВО
„ГОВЕРЛА"

М. Гоголь

Тарас Бульба

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ.

ПЕРЕКЛАД ГУРТОМ

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ ГОВЕРЛЯ "
"HOWERLA"
UKRAINIAN BOOK STORE & VARIETIES
41 East 7th Street, N. Y. C., U. S. A.
1955

ПЕРЕДМОВА.

Наш епос і його творець.

Важко знайти українця, щоб не чув нічого про «Тараса Бульбу», а інколи то й про те, що є така книжка Миколи Гоголя. Нераз може вас запитати хтось на селі з аматорів рідної історії: чи не маєте якоїсь книжки про життя й діла Тараса Бульби? В Галичині одна з сільських читалень, на бажання членів, названа була «читальнею ім. Тараса Бульби»! Це все є доказом, що ніколи не існувавший Тарас Бульба є для широких мас більш реальною постаттю за постаті людей, що справді жили.

В чому ж таємниця такої популярности Тараса Бульби? Відповідь, яку ми мусимо дати, є проста.— Немає значіння чи справді жив колинебудь Тарас Бульба, чи їздив зі своїми синами на Січ, чи здобував замок польський у Дубні, чи довелося йому вбити зрадника-сина, який хотів одружитися з чужинкою — дочкою ворожого народу, чи справді так закатували у Варшаві Остапа і чи дійсно так мстився старий Тарас Бульба за кривду свого народу і свою власну! Важливе є щось інше, а саме те, що це все, згідно з найсвятішими переконаннями нашого народу, так бути могло, а постать старого козака змонтована з таких типово-українських властивостей характеру, така повнокровна, так відповідає

нашому способу думання, що навіть «скептикові» хочеться спитати: а в якому часі жив Тарас Бульба? Чи повністю втілив автор усі національні прикмети, чи вичерпуюче змалював наше минуле і наші ідеали? Безперечно ні! Але творив Гоголь цю річ тоді, коли саме так думали наші патріоти про своє минуле і свої завдання.

— Великий Гетьман Мазепа і його однодумці — або полягли в боротьбі з москвинами під руїнами спаленого і сплюндрованого Батурина, або на полтавських ланах, або на шляху відступу великого короля-войовника, або нарешті пішли на еміграцію. Тих, що не згинули, ані підчас боротьби, ані в далекій чужині, замучили московські кати, в найліпшому ж разі вони заслані були на Сибір.

Ті патріоти, що лишились жити на «нашій не своїй землі» передали своїм дітям і онукам любов до рідного краю у сполуці з мени сміливими ідеалами. Ті внуки не сміли вже мріяти про незалежну державу, їх приголомшила полтавська поразка і довгий час московського терору. Їх любов виявлялася в своєрідному автономізмі, сполученому з любовю до свого славного минулого. Приблизно в тому часі ходять по руках козацькі літописи Зорки, Величка, Грабянки, Рубана, користається великою популярністю «Історія Русів»; в «Запорожській Старовині» починають зявлятися поруч зі справжніми — фальсифікати дум. Нащадки козацької старшини захоплюються геройством і мужністю своїх предків у боротьбі з ворогами України (відважніші згадують: про боротьбу з москвинами, менш відважніші з ляхами й татарами) і ідеалізують минуле життя своїх предків. Такий підхід є властивий і «Історії Русів» і козацьким літописам. Чи ж дивним є, що

такий підхід відбився в творі Гоголя «Тарас Бульба»? Хто був Микола Гоголь? Чи українець? Ріжну відповідь дають на це питання як критики так і біографи. Москвином себе Гоголь не почував, бо:

1) Гоголь захоплювався, як нашим минулим, так і думами, а про Московщину писав не дуже то добре і це ж Гоголь в одному з листів до Максимовича писав «ненавижу цю товсту бабу — Москву, в якій крім «кислих щвй» та «матерщини» нічого більше не почуєш».

2) Гоголь під впливом «Історії Русів» та дум носився з думкою написати кілько томову історію України, а нарешті написав свого «Тараса Бульбу».

3) Гоголь в одному з листів написав, що має намір приїхати до рідного К и є в а і працювати не для чужої йому Московщини, а для рідної України. Але, Гоголь захоплювався не лише середньовічними постаттями, які бачив серед козаків так як і на заході, не лише творами Вальтер Скотта, якими тоді захоплювалися всі — але його також приваблювали й глибина, розмах духа, великі аспірації, сміливість думки й змога впливати на реальне життя, а ц ь о г о в с ь о г о в т о д і ш н ь о м у у к р а ї н с ь к о м у ж и т т і н е б у л о й б у т и н е м о г л о. Життя поневоленої нації, яка навіть свої аспірації («Історія Русів») висловлює в чужій йому мові ворога свого, яка навіть на провінції не є рішаючим чинником, не могло захопити Гоголя. Тому М. Гоголь (як пізніше П. Куліш), почавши зі своїх «Вечорів» на хуторі та «Миргороду», в яких опоетизував, прибравши романтичними барвами, власне українське життя, згодом все ж став московським письменником. Одначе під оглядом художнім найкращим його твором слід уважати «Старо-

світських поміщиків». Його «Мертві душі», в яких він змальовує теж життя дідичів, але москвинів дає лише самі негативні типи. Українське життя, навіть з тими хибами, з яких він по батьківськи глузував, усе ж було рідне, своє. Тому Опанас Іванович і Пульхерія Іванівна викликають у нас симпатію, а читаючи про всіх тих москвинів, героїв «Мертвих душ» і інших творів, ми відчуваємо, що вони є лише обєктом для їдкого глуму автора — чужинця й нашого.

Може автор вкладати в уста Тарасові Бульбі слова: «Чують далекі і близькі народи: встане в руській землі свій цар», але ми далекі від того, щоб бачити в тому проповідь московського монархізму!

Бо з одного боку автор Тараса Бульби як і автор «Історії Русів», (яка зробила на нього великий вплив) уважав руською землею не Московщину, а землю українських князів старого руського роду, а з другого слово «свій» (цар) — дає багато до думання.

Отже хоч під оглядом ідеологічним не можна уважати Тараса Бульби за твір ідеологічно витриманий, такий як наприклад «Сич України» Золотопольця, але всеж він є корисний для пробудження національної свідомости, і тому в Польщі він був заборонений. Автор же Тараса Бульби хоча сам писав: «я не знаю яка в мене душа: українська, чи російська», безперечно мав українську, але хвору, скалічену московським гнетом душу, якої вилікувати в умовах чужої окупації не міг і яка звела його в могилу.

Під оглядом форми Гоголь дав нам не повість у звичайному розумінні цього слова, а невіршований епічний твір, у якому ми можемо подивляти славне козацтво, наших предків, творців лицарської історії й невмирущої козацької слави.

Автор використав для цього твору в першу чергу багаті мистецькі засоби наших дум і пісень, образи нашої народньої поезії і здобутки світової літератури, починаючи від Гомера і кінчаючи на творчости вже згадуваного тут Вальтер Скотта.

Р-Б.

І

Ану, повернись, синку, нехай я подивлюся який ти! Та й кумедний же ти, небоже! Що це на вас за попівські підрясники такі? Чи в академії всі оттак ходять?

Такими словами зустрів старий Бульба дэох своїх синів, що вчилися в київській бурсі, а тепер приїхали на хутір до батька.

Сини тількищо позлізали з коней. Це були два здорові та румяні юнаки, що зиркали з-під лоба, як ті семинаристи, що недавно вискочили зі шкільної лавки. На їх свіжих вродливих обличчях пробивався перший, ледве помітний пух, якого ще не торкалась бритва. Хлощі не сподівались такої зустрічі й стояли збентежені, потупивши очі в землю.

— Стійте, стійте! Дайте добре роздивитись, — гукнув старий, повертаючи синів на всі боки. — Які-ж бо довгі на вас свитки! Такі свитки, що аж чудно дивитись! Ще як світ світом, таких свиток

не було. Ану побіжи котрий з вас! Я подивлюся, чи не гепнеться він на землю, заплутавшись в поли.

— Слухай, батьку, не смійся. кажу тобі не смійся!

— Дивись на нього, який гордий та пишний! Чому-ж то не можна сміятись?

— Та так, бо хоч ти й батько мені, але як будеш глузувати, то, Бог мені свідком, побю!

— Ах ти ж, вражий сину! . . Як? Рідного батька битимеш? . . — здивувався Тарас Бульба, відступивши кілька кроків назад.

— Та хоч ти й батько мені, але за зневагу не зверну я нікому і не подарую.

— Як же ти хочеш зо мною битись? Хіба на кулаки?

— Та вже, як там треба буде.

— Ну, нехай буде на кулаки! — промовив Бульба, засукавши рукави. — Побачу я, який в тебе кулак!

І батько з сином, замість привітання після довгої розлуки, почали один одному обкладати боки, груди, потилицю, то відступаючи, то оглядаючись на всі боки, то знов наступаючи.

— Ось гляньте, людоньки добрі: здурів старий! На старість геть до решти з глузду зсунувся! — лебеділа на порозі стара мати, не встигши обняти та пригорнути своїх любих діток. — Діти приїхали додому, вже більше як рік не бачила їх, а він вигадав не знать що: навкулачки битись!

— Але-ж бо він добре б'ється! — промовив Бульба, зупинивши бійку. — Бігме, добре, — вигукував радісно Бульба, поправляючи на собі одежу — так, що краще не берись до нього. Добрий буде козак! Ну, тепер здоров був, сину! Почоломкаємся! — І батько з сином обнялися й стали цілуватись. — Добре сину! Оттак бий кожного, як оце мені завдав чосу; нікому не звертай. Але як там не кажи,

а одежа на тобі дуже кумедна; а що воно за мотузок висить?

— А ти, понуро, чого стоїш, опустивши руки? — звернувся він до молодшого. — А ти чому, бісів сину, не хочеш битись зо мною?

— Ще що вигадай! — сварила мати, пригортаючи молодшого сина. — І придумане старому до голови таке, що сором та гріх і людям казати; деж таке видано, щоб рідна дитина била свого батька! Тай не до того тепер дитині: дитина молода, проїхала стільки світа, здорожилась, змучилась. . . (тій дитині було більше як двадцять літ і якраз сажень росту), їй тепер треба спочити, підкріпитись, а він примушує битись.

. — Е, як я бачу, то ти, мазунчик, мамин син! — глузував старий Бульба. — Не слухай, сину, матері: вона баба і не розуміє в світі пуття. Хіба вам потрібні пестоші? Ваші пестощі — чисте поле та добрий кінь: ось ваші пестощі! А бачите ви цю шаблю? Це, сини, ваша мати.

Все це дурниця та ваша наука, що вам нею стільки літ морочили голову — дурниця, і академія — дурниця і всі ці книжки, букварці. філософія, все те ка-зна-що, яке навіть пучки слини не варте! . . — В тім місці Бульба загнув таке слово, що в книжках ніде не вживається воно. — Але я краще вас за тиждень виряжу на Січ. Ось де наука, — то вже так наука! Кращої школи вам не треба; тільки там наберетесь розуму.

— Так вони тільки один тиждень і дома побудуть? — промовила жалібно, пускаючи сльозу, старенька мати. — То вони навіть не спочинуть як слід, навіть не роздивляться по рідній оселі, а я навіть не встигну й надивитись на них.

— Годі, стара, годі тобі голосити! Не на те козак на світі, щоб возитись з бабами. Я знаю, ти захована-б їх обидвох під спідницю, тай сиділа-б на них, як квочка на курячих яйцах. Рухайся, стара, та став нам на стіл, що там у нас є. Не треба нам пампушок, медівників, маківників та інших муштекеликів: ти нам давай цілого печеного барана, серну давай, сороклітні меди. Та горілки давай більше, не тієї з викрутасами, з родзинками та всякими там витребеньками, ти нам дай чистої запіканки, щоб грала, шуміла, казилася, як степовий кінь на аркані.

Бульба повів своїх синів у світлицю, де дві моторні наймички з червоним намистом на шиї поралися. Дівчата, побачивши паничів, як дві ластівки пурхнули з хати. Мабуть, дуже налякалися паничів, що не звикли нікому звертати з дороги; а може не хотіли одступити від дівочого звичаю, що велить, побачивши чужого хлопця: скрикнути, спаленіти й, закривши очі рукавом, метнутись прожогом з хати. Світлиця була прибрана, як це було в звичаю в цих стародавніх часах, про які тільки спомини остались в піснях та народніх думах, що вже більше не співають їх народні співці, старі невидющі кобзарі серед добрих людей, що, обступивши старого музику, слухали, як виводив він, вигравав — під лад тих страшних, кривавих років, коли то почалися на Україні великі війни за унію. Ціла світлиця була вимазана барвистою глиною. На стінах висіли шаблі, нагайки, сельця на птицю, неводи, волоки й інше рибальське знаряддя, ріжноманітна зброя, штучно оброблений ріг на порох, золота вуздечка і кінське путо зі срібними бляшками. Вікна в світлиці були маленькі з круглими, темними шибками, які ще й тепер можна побачити по старих церквах на Україні,

крізь які не побачиш нічого, не відсунувши наперед кватирки. Довкола вікон і дверей були пороблені червоні обводи. На полицях стояли збанки, глечики, сулії, пляшки з зеленого та синього шкла, різані срібні кубки, позолочені чарки усякої роботи: венецької, турецької, черкеської, які ріжними шляхами зайшли у світлицю Бульби через треті або четверті руки, що було звичайною річчю у бурхливі часи. Берестові лави попід стінню; великий дубовий стіл на покутті під образами; широка кафльова піч з запічками та припічками, розмальована ріжними кольоровими зразками, — все це з-давна було знайоме нашим бурсакам, бо кожного року приходили вони додому на вакації, а приходили через те, бо не мали ще своїх коней, зрештою у ті давні часи суворо було заборонено бурсакам їздити верхом на коні, зате дозволено було носити довгий чуб, який міг сіпати кожний встрічний-поперечний козак, що ходив збройно. Аж тоді, як вони скінчили академію, післав їм Тарас Бульба двох верховців зі свого табуна.

Щоб звеличати поворот своїх синів додому, велів Бульба скликати усіх сотників та іншу полкову старшину, яка тільки була на той час дома; як тільки прийшло двоє з них та осавул Дмитро Товкач, старий його побратим, він вказав їм на своїх синів і сказав:

— Ось гляньте, панове, які молодці. Ще трохи тай виряжу я їх на Січ. Гості побажали усякого добра Бульбі та його синам, як це звичайно при таких оказіях водиться і додали, що добре діло роблять хлопці, бажаючи йти на Січ — бо кращої школи ніде на світі нема.

— А тепер, панове браття, сідайте за стіл, де кому любо, а я насамперед з синами випю горілки.

Ну, сини, випємо! — говорив Бульба. — Боже вас благослови! На здоровля вам сини: тобі Остапе і тобі Андрію! Дай Боже, шоб на війні вам завжди щастило та щоб ви бусурменів у пень рубали, і турка щоб били, і татарву щоб били, а як трапиться, що ляхи здіймуть руку на нашу святу віру, то щоб і їм спуску не давали! Ану підставляй лишень свою чарку; що добра горілка! А як по латині горілка зветься? То-то бо і є, синку, дурні були латинці; не знали, що є таке добро на світі. От забув, чекай лишень, як це звали того, що латинські вірші писав? Я не високо вчений, простий собі чоловік, то й не знаю, як він звався: Горацій, чи що?

«Бач, який він, хоч-би й батько, — подумав старший син Остап, — все старий собака знає, тільки дурнем прикидається!»

— Здається мені, що архимандрит не давав вам навіть понюхати горілки, — не міг змовчати Тарас. — Ану скажіть по правді, сини, чи дуже боліло, як черці гладили вас молоденьким вишняком та годували березовою кашою по спині та по всіх тих місцях, якими обдарував Господь козака? А може ви стали такі розумні голови, що й канчуками вас пряжили. Либонь не тільки в суботу, але і в будні: в середу і в четвер доводилося вам коштувати київ?

— Нема що, батьку, згадувати про те, що було, — промовив спокійно Остап: — те, що було — прогуло!

— Хай тепер хто нас зачепить, — сказав Андрій, — нехай тільки попробує підняти на нас руку. Нехай тільки попадеться нам під руку татарва, чи який інший ворог, то знатиме, що таке козацька шабля.

— Добре, сину! Їй Богу, добре! Та, коли вже пішло на те, то і я їду в вами на Січ. Якого дідька буду я

тут сидіти? Щоб я був гречкосієм, сидуном; чи личить мені доглядати овець, свиней та бабитися з жінкою? Нехай пропаде вона: — я козак — не хочу! Та що з того, що нема війни. Я так поїду з вами на Запоріжжя — погуляти. Далебі поїду! — І старий Бульба хвилювався та запалювався щораз більше й більше; вкінці таки направду розсердився, встав з-за столу і, набундючившись гордо, тупнув ногою. — Завтра рано їдемо! Нащо довго відкладати? Якого біса висидимо ми тут, склавши руки? Нащо нам оця хата? Нащо ті горшки? сказав він і, не думаючи довго, почав шпурляти горшками, мисками та бити все на гамуз.

Старенька полковниця вже давно привикла до такої «чудасії» свого чоловіка, сиділа мовчки на лаві й дивилася на все своїми смутними очима. Вона не сміла навіть словом озватись, але, почувши страшну батькову постанову, не могла вдержатись од сліз, повела оком по своїх синах, з якими доведеться їй знов швидко розлучитись, — і нема слів, щоб описати усі ті страждання материнського серця, той невимовний біль, що немов тремтів в її очах і в цілко стиснених устах.

Бульба був страшенно впертий. Це був один з тих українців, яких тверда та вперта вдача могла зродитися тільки серед воєнної хуртовини XV. століття, на степових просторах, заселених хижими кочовими ордами, тоді, як стара Русь-Україна втратила своїх князів, була зруйнована та спалена до тла монгольськими хижаками: і чоловік, втративши все над головою, майно і все, що потрібне до життя, мимоволі ставав сміливим та войовничим; або поселившись на пожарищах під боком хижих сусідів, привичався дивитись небезпеці просто в очі та за-

бував, що є якийсь страх на світі. Саме тоді, споконвіку мирний український дух запалав огненним завзяттям і зродилася козаччина — пишний та буйний цвіт української вдачі, — і всі надріччя, перевози, байраки, гори й долини та всі пригожі місця засіялись козаками, яким ліку ніхто не знав, а відважні їх побратими мали повне право сказати турецькому султанові, що бажав дізнатись, чи багато на Україні козаків: «Хто їх знає! У нас вони порозкидані по степах: що байрак, то й козак». Це був прояв незвичайної сили українського народу. Замість давних княжих уділів, невеличких столиць і дворів з гурмою псарників та ловців, замість дрібних князів, що запекло ворогували між собою, торгуючи селами та містами, витворилися грізні козацькі оселі, куріні та провінції, зєднані однією думкою, одною небезпекою та страшною ненавистю до ворога. Кожному добре відомо з історії, що тільки велика посвята та безнастанна боротьба українського народу спасла Европу перед тучами монголів, що мали її знівечити та залити кров'ю.

Польські королі, яким припала роля удільних князів та володарів над українськими землями, правда дуже слабими та провізоричними, добре зрозуміли вагу та значіння козаччини, цієї пограничної сторожі, що муром стояла на пограниччю Европи. Вони, як могли, піддержували козаків та підлещувалися їм. Під поверховною владою королів, гетьмани вибрані з-поміж козаків, перемінили оселі й куріні в полки та провінції. Це не було військо в повнім значінню цього слова, яке опріч воєнного ремесла нічого не знає. За спокою його ніхто не бачив. Але на випадок війни, чи якої іншої потреби, найдовше за вісім днів такий вояка озброєний з го-

лови до ніг на власному коні прибував на призначене місце і одержував за те від короля тільки одного червінця, і за два тижні збиралася така сила війська, якого ніяка бранка не могла-б зігнати. Скінчився похід і воїн знов вертався до свого лугу, поля або Дніпрових перевозів, ловив рибу, торгував крамом, варив пиво і був собі вільний козак. Тому не дивниця, що сторонні чужі люди дуже дивувались, бачивши незвичайну дотепність Українця до всякої роботи. Не було ремесла чи промислу, якого не знавби козак: чи гнати горілку, чи зробити віз, чи намолоти пороху, чи трапилась ковальська або слюсарська робота, все це козак потрапив зробити; але вже як запив та загуляв, то теж не було йому ні кінця, ні міри. Опріч лейстрових, що мусіли ставати під військові знамена підчас воєнної небезпеки, можна було набрати кожної години, як заходила потреба, безліч охочекомонників, треба тільки було осавулам зявитися на базарі, на майдані чи іншому людному місці якого села або містечка і, ставши на вові, гукнути: «Гей, ви, пивники, броварники! Годі вже вам пиво варити, вилежуватись у запічку, та своїм салом мух годувати. Йдіть лицарської слави та козацької чести добувати! Гей, ви, хліборобе, гречкосії, чабани, бабії! Годі вже вам за плугом ходити, жовтими чобітьми болото місити, підлабузнюватися до жінок та даремне витрачати лицарську силу. Пора добувати лицарської слави!» І падали слова, як іскра на суху губку. Хлібороб ломив свій плуг, рало, броварники, пивовари покидали свої кадки й розбивали бочки, ремісник та крамар кидав до нечистої матери і ремесло і крамницю, бив горшки в хаті. — і все, що жило, сідлало коні. Одним словом, тут найкраще виявилася укра-

їнська вдача, що, як розхиталася, то вже не оуло її впину.

Тарас походив із корінних, старих полковників; його сувора, сміліва та нескладна вдача немов сотворена була для тих неспокійних, воєнних часів. Вплив Польщі вже тоді значно поширювався на Україні поміж значними українськими панами. Деякі із них перейняли польські звичаї і на зразок польських панів завели й собі безліч всілякої челяді, соколів, мисливців, псарників, видавали обіди, справляли гучні бенкети та будували розкішні палаци. Кривим оком дивився Бульба на всі ці панські вигадки. Він любив і придержувався простих козацьких звичаїв і посварився із тими своїми сусідами, котрі схилялися на польський бік, прозиваючи їх ляцькими наймитами, підпанками та недоляшками.

Непогамований у своїх вчинках та непосидющий, він вважав своїм обовязком все і всюди ставати в обороні православної віри. На власну руку вступав він в села, як тільки почув нарікання, що арендарі гноблять людей, накладають нові податки, та збільшують мито від диму. Сам він зі своїми козаками робив над ним суд і розправу, та постановив собі в трьох випадках завжди хапатися за шаблю, а саме: коли комісари не шанували старшин і стояли перед ними в шапках; коли хто глумився над християнською вірою, та не шанував звичаїв своїх предків і вкінці, коли ворогами були бусурмани і турки, то на них, на його думку, завжди вільно підняти меч для слави християнської віри.

Тепер він вже заздалегідь тішився і забігав думкою наперед, як то він зявиться на Січ з обидвома синами та й скаже: «Ось дивіться лишень, пановe товариство, яких я вам бравих молодців привів». Як

то він на радощах покаже їх своїм старим побратимам, загартованим в кривавих січах, старим рубакам; як вони на його очах будуть привчатись до козацького звичаю, як питимуть, гулятимуть скільки душі завгодно, бо гульню вважав він теж дуже поважною прикметою справжнього лицаря. З початку думав він їх самих вирядити на Січ, але, глянувши на їх жваві молодецькі постаті, на їх козацьку пишну вроду та силу, душа його запалала невимовним, войовничим завзяттям і він постановив зараз таки на другий день їхати з ними, хоч ані конечности, ані великої потреби не було, а тільки одна його вперта воля. Він вже вештався всюди і давав розпорядки, вибирав коней і збрую для молодих синів, заглянув до стайні і до шпихлірів, призначив козаків, що мали з ними їхати в дорогу. Свою власть передав осавулові Товкачеві враз з суворим наказом, зявитися негайно до нього, як тільки він подасть знак зі Січи. Хоч підпитий був він трохи і хміль ще шумів в голові, не забув він найменшої дрібниці; навіть наказав напоїти коні та всипати до жолоба доброї краплистої пшениці і вернувся до хати утомлений ріжними клопотами.

— Ну, діти, пора на спочинок, а завтра будемо робити те, що Бог дасть. Для нас не стели постелі! Нам непотрібна постіль: ми на дворі будемо спати.

На дворі тільки стемніло і ніч темна тількищо своїми крилами обгорнула небо й землю; але Бульба мав звичку завчасу йти на спочинок. Він розвернувся на вереті, накрившись кожухом, бо ніч була доволі холодна, а Бульба, як ночував вдома, то любив теплепько вкритися. Він швидко заснув і захропів, а за ним уся челядь захропіла, засопіла на ріжні лади, що порозлягалася по всіх кутках на подвірю.

Але найшвидше заснув сторож, бо найбільше від усіх смикнув пяного зілля, з нагоди приїзду паничів додому.

Тільки стара мати не спала. Вона, припавши в головах своїх любих синів, що лежали побіч себе, розчісувала гребенем буйні покудовчені кучері, поливаючи їх рясними сльозами. Вона дивилась на своїх діток й опріч них нічого не бачила на світі, немов всі інші почування завмерли, дивилася й не могла надивитися. Вона годувала їх своїми грудьми, носила на руках, пестила й доглядала і тепер бачить їх тільки на часок. «Сини мої, сини соколята мої милі! Що буде з вами? Яка доля вас чекає?» — голосила вона крізь сльози, і сльози завмерли на морщистім обличчю, що було колись принадним та вродливим. І справді, нещаслива була вона, як кожна жінка в тих бурхливих часах. Вона на одну мить зазнала щастя, за днів кохання молодости й жаги, а вже її суворий баламут покидав її, проміняявши на шаблю, побратимів та гульню. Вона бачила його два або три рази в рік, а потім і чутки про нього не було. Та й тоді як бачились і жили вони разом, злиденне було її життя. Нераз мусіла вона зносити вневагу, а навіть побої; а як і приголубив він її, то ніби тим робив велику ласку; вона вважалась за якесь непотрібне сотворіння в тім зборищі безженних лицарів, на яких Запоріжжя витискало своє особливе тавро. Без радости минула її молодість, а вродливе, румяне обличчя, та білі груди одцвіли, зів'яли, як цвіти побиті морозом, і передчасно вкрились зморщками. Всю свою любов, всі свої почування, і все, що є найкраще в жіночій душі, вона повернула на материнську любов. Вона всім серцем, всією своєю душею, як степова чайка,

вилася над своїми діточками. І ось тепер її синів, її любих діток одривають силою від її серця, щоб вже ніколи не могла вона їх побачити. Хто знає, може татарин у першій кривавій січі зрубає їм голови і вона навіть не знатиме, де лежить їх біле тіло, покльоване мандрівними, степовими птахами та пошарпане хижими вовками-сіроманцями; а за одну каплю крови своїх синів вона віддала б своє життя. Ридаючи, заглядала вона їм в очі, і чи непереможна сонність зморила її, вона сиділа и думала. Ану-ж Бульба, прокинувшись вранці, відложить ще на день, або два свою мандрівку; може він в горяча, випивши через край, задумав так швидко одїхати.

Місяць з високого неба освітив хутір, людей що спали на подвіррю, густий, вербовий гайок і високий як ліс бурян, який стіною стояв, закриваючи собою частокіл, що стояв довкола хутора. Вона все сиділа в головах своїх синів, ні на хвилину не відриваючи від них очей і не думала йти на спочинок. Коні, відчувши світанок, перестали жувати пашу й полягали на траві. Листочки на вершках дерев затремтіли, немов злякались чогось, і тремтіння те опускалось щораз нижче, аж нарешті дійшло до самого долу. Вона просиділа аж до досвітку, навіть не чула втоми, цілим серцем бажаючи, щоб ніч тягнулась якнайдовше. Червоні смуги ярким вогнем блиснули на небі; починало на світ благословитись.

Бульба раптом розплющив очі й схопився на ноги. Він добре памятав свої вчорашні розпорядки.

— Ну, хлопці, годі вже вилежуватись! Пора вставати! Пора! Напувайте коні! А де стара? (так він звичайно називав дружину). Швидче стара лагодь нам попоїсти; дорога не близька. Сердешна мати втратила останню надію й ледве жива поплен-

талась в хату. Тимчасом, як вона, вмиваючись слізьми, готовила все, що треба на сніданок, Бульба давав розпорядки, товкся у стайні та вибирав щонайкращу одежу для своїх синів.

Бурсаки, мов не тії стали: замість втоптаних бурсацьких чобіт, в них на ногах зявилися червоні сапянці, підбиті срібними підковами; шаравари з матнею широкою як чорне море з безліччю складок та зборів, переселені в поясі золотим очкуром; до очкура були причеплені довгі ремінчики з китичками та всякими брязкальцями, потрібними для люльки. Жупан з червоного, доброго сукна, підперезаний мережаним поясом, аж вбірав очі; штучно карбовані пістолі турецької роботи стирчали з-за пояса; довга шабля брязчала, мотаючись при боці. Їхні обличчя, ще не дуже загорілі від сонця, видавались тепер ще біліщими та кращими; маленькі чорні вусики надавали їм ще більшої краси та принади; але всю козацьку вроду завершили чорні, баранкові шапки з золотим шликом. Сердешна мати! Вона, як побачила їх, так і завмерла; ані слова не могла промовити, і не плакала більше, бо вже її серцю сліз не стало.

— Ну, сини, вже все готове! Нема чого гаятися! — промовив Бульба. Тепер, як велить християнський звичай, нам треба на дорогу помолитися.

Всі клякнули, навіть двоє пахолят, що боязко стояли біля дверей.

— Тепер, мати, благослови своїх синів! — сказав Бульба. — Молись Богу, щоб допоміг він їм добути лицарської слави, щоб воювали вони добре, боронили до загину козацьку честь, та щоб твердо стояли за святу, християнську віру, а як ні, то хай пропадуть вони, та щоб їх духом навіть не пахло на земли

Підходьте, діти, до матери: бо материнська молитва на морі й на суші спасає.

Мати, ослаблена як мати, обняла їх, вийняла два образочки, ридаючи важко, повісила їм на шию.

— Нехай вас заступить... Божа Мати... Не забувайте, сини, своєї матери... Подайте інколи вістку про себе...

І не договорила стара мати.

— Нумо, діти, ходім! — гукнув Бульба.

Біля ґанку стояли готові, осідлані коні. Бульба вискочив на свого Чорта, який, почувши на собі неабияку вагу, кинувся як скажений, бо дуже важкий та зажилий був собі Бульба.

Як побачила мати, що сини вже сидять на конях, підбігла до молодшого, помітивши зворушення та більшу ніжність на його обличчю; вона вхопила його за стремено й, припавши до його сідла, з розпукою в очах не випускала його зі своїх рук. Двоє кремезних козаків взяли її обережно й понесли в хату. Але як виїхали вони за ворота, вона як швидка лань, що аж дивно було в її літах, вибігла за ворота та якоюсь нелюдською силою спинила коня і знов обняла одного з синів з якимсь несамовитим запалом. Її знов одірвали.

Молоді козаки їхали мовчки, якісь похмурі та смутні; вони на силу вдержували сльози з остраху перед батьком, але він теж був трохи неспокійний, хоч старався того не показувати по собі. День був якийсь сірий; зелень полискувала якимсь ярким коліром; птиці щебетали якось недоладу. Вони одїхавши трохи, оглянулись позад себе; їх хутір немов під землю запався; тільки два димарі їх невеликої хати ще бовваніли над землею, та верховіття дерев, що по них вони нераз лізали ще малими дітьми;

ще тільки зелений луг килимом слався перед ними і як розчинена книжка цілого їхнього життя, почавши з тих часів, як вони маленькими дітьми качалися по росистій траві, аж до літ, коли вони чекали в нім на чорнобриву козачку, що боязливо міряла його своїми білими, швидкими ніженьками, поспішаючи до них на любу розмову. Ось тільки журавель стоїть біля криниці, з привязаним вгорі колесом від воза й одиноко стирчить до неба вже долина, яку вони проїхали, здалеку, горою простяглася і все собою вакрила. — Прощайте навіки, діточі роки, діточі забави і все, все, що нерозривно звязане з вами.

II.

Всі три мандрівники їхали мовчки, немов води в рот набрали. Старий Бульба думав про давно минуле: як на долоні стала перед ним молодість, його літа, — його молоді літа, за якими все так побивається і плаче козак, бажаючи, щоб цілий його вік була одна тільки молодість. Він згадав своїх старих друзів, гадаючи з котрими то з них йому доведеться зустрінутись. Він перебрав в памяті всіх цих, що вже загинули і тих, що живі ще; сльоза заволікла козацьке око і сумно похилилась стара сива голова.

Сини знов про своє думали. Але нам треба трохи спинитись, щоб де-що більше розказати про них. Як тільки хлопцям пішов дванадцятий рік, їх віддали в київську академію в науку. Всі значніші люди в тих часах вважали потрібним дати своїм дітям вищу освіту, хоч користь з неї була така, що все чого вони навчились, згодом забували. Вони так само, як і їх однолітки, що вступали до бурси, ви-

ховані на волі й дикі, як вовченята, в бурсі набирали трохи оглади і ще чогось такого, що робило їх подібними до себе, як хліб з одної печі. Старший, Остап, почав свою освіту з того, що першого таки року утік з бурси додому. Його відправили знов до бурси, добре облатавши боки і знов посадили над книжкою. Чотири рази закопував він свій букварець в землю і чотири рази, випаривши його немилосердно киями, купували йому новий. Певна річ, він і пятий раз був-би встругнув цю саму штуку, як-би батько був не вложив врочисто приречення, що віддасть його на цілих двадцять років до монастиря за служку чи то пак слимака і не присягнув наперед, що поки світ сонця не побачить він Запорізької Січи, як не скінчить академії. Цікаво, що це говорив той самий Бульба, що як ми вже бачили, вважав науку за щось зайве й не варте доброго слова і радив синам зовсім нею не займатися. Від тої пори Остап дуже пильно присів до нудної книжки і швидко порівнявся в науці з найкращими бурсаками. Тодішній спосіб навчання і сама наука дуже розходилися з життям: всі ті схоластичні, граматичні, реторичні та логічні мудрощі не мали нічого спільного з духом часу і прикласти їх та покористуватись ними в практичнім житті було неможливо. Ті, що вивчилися їх, ніде не могли притулити свого знання, навіть того, що не дуже пахло схоластикою. Самі-ж тогочасні вчені були дуже великі неуки, бо стояли далеко нова життям і досвідом. Крім того республіканський устрій бурси та великий гурт молодих, жвавих хлопців примушували учителів займатися справами, які з наукою не мали нічого спільного. Іноді поганий харч, часте карання голодом та здоровий, бездонний, бурсацький шлунок, —

все це разом взяте, витворювало незвичайну бурсацьку вбагливість, яка згодом до решти розвивалася на Запоріжжі.

Голодна бурса нишпорила по вулицях Києва і заставляла всіх бути обережними. Перекупки, бублейниці та сидухи завжди мусіли закривати руками пироги, бублики, диньки, як орлиці своїх писклят, як тільки побачили, що бурсак суне вулицею. Консуль, якого обовязком було доглядати за дорученими йому під опіку товаришами, мав такі бездонні кишені у своїх шараварах, що сміливо міг сховати в них цілу крамницю враз з крамом, як-би тільки перекупка відвернулась. Ті самі бурсаки творили зі себе осібний гурт; до вищих кругів, які складалися зі значних українських та польських панів, їх не допускали. Навіть сам воєвода Адам Кисіль, що був гарячим приклонником та покровителем академії, не допускав їх у вищі кола та ще наказував, яко мога твердіше держати їх в руках. Зрештою, нагадувати про те не було найменшої потреби, бо сам ректор та вчителі-черці не жалували бурсакам лози та нагаїв і дуже часто лектори з їх наказу так люто періщили киями своїх консулів, що вони кілька тижнів чухали шаравари. Деякі з них не надавали великого значіння букам і відмірена порція видавалась їм не більшою, як добра чарка горілки з перцем; іншим знов, більше вразливим, так допікали прокляті буки, що вони тікали на Запоріжжя, коли тільки знали дорогу, та якщо їх не переймали по дорозі. Остап Бульба, хоч дуже пильно довбав льогіку, а навіть богословіє, ніяк не міг обминути невблаганих буків. Зрозуміла річ, що це тільки розярювало його, та вироблювало в нім запеклість, непохитність та впертість, якою визначалися козаки.

В бурсі уважали Остапа за найкращого товариша. Він рідко коли ставав на чолі небезпечної бурсацької виправи, щоб обчесати чужий сад, або сплюндрувати город, але зате перший ставав під знамена підприємливого бурсака, і ніколи, щоб там не було, не видавав своїх товаришів; жадні нагаї та киї не могли його до цього примусити. Інші справи, опріч бійки, бурсацьких гулянок та виправ, його не цікавили. Других вимог життя він не мав, так не думав про них ніколи. Зі своїми однолітками він був отвертий та щирий. Він був добрий парубок, а добрість його була така, яка була можлива в тих часах, та при його суворій вдачі. Він дуже був зворушений сльозами матері й тільки це надавало йому спокою й примушувало в журбі схилити голову.

Зате його менший брат Андрій був далеко більше розвинений від свого брата і мав далеко складніші почуття. Він учився з більшою охотою та без тих великих труднощів, з якими доводиться змагатись тяжкій, нескладній натурі. Підприємливий, на всякі вигадки здатний, він частенько ставав ватажком доволі небезпечної бурсацької виправи в чужий сад або город і тільки вигадками та штуками викручувався від нагаїв, тоді як брат його Остап, не довго думаючи, складав спину і клався на землю, не стараючись навіть випрошуватись від кари. Йому теж бажалося доконати лицарських вчинків, але враз з тим в його душі знайшовся куточок і на інші палкі почування. Потреба кохання спалахнула в ньому ярким вогнем; як тільки йому скінчилося вісімнадцять років, жінка чимраз більше почала займати місце в його мріях та думках. Нераз на лекціях в академії, підчас філософічних диспут ставала перед його очі вимріяна любка, вродлива і

принадна. І привиджувались йому безперестанно, її білі як сніг груди, ніжна, біла рука; навіть одежа, що обіймала її дівочий гнучкий стан, все це в його уяві набирало незвичайного чару та принади і розпалювало жагу. Він пильно ховав перед товаришами свої любовні почування, бо в ті давні часи не годилося думати про любов та жінку, не побувавши наперед на війні. Взагалі, він останніми роками рідко коли ставав на чолі бурсацької ватаги і найрадше блукав самот ю по пустих вуличках Києва, що потопали в морю вишневих садків, з яких принадно виглядали маленькі домики. Іноді заходив він на вулиці в теперішнім старім Києві, де жили багаті українські та польські пани і доми були далеко більші і розкішніші. Раз якось йдучи вулицею, він задивився, як кажуть, де сороки, ворони літають і на нього несподівано наїхав ридван якогось польського магната, а погонич зі страшними вусищами, що сидів наперед, доволі справно цвігонув його батогом через плечі. Це страшенно розлютило бурсака; він кинувся як навіжений й схопивши руками за задне колесо, спинив ридван. Але погонич зміркувавши, що з ним можуть розквітуватись по щирости, вдарив коні батогом, коні сіпнули з місця, — і Андрій на своє щастє, вихопивши руку з-поміж шпиць, впав головою в калюжу. Ту-ж мить почув він над собою голосочки, принадний дівочий сміх. Він підвів голову і побачив у вікні красуню, якої ще в-роду не бачив: біляву як сніг, чорнооку, осяяну ранковим промінням сонця. Вона сміялась з цілого серця і той сміх надавав їй ще більшої принади. Бурсак завмер. Він стояв як непритомний, встромивши очі в дівчину та обтираючи рукавом грязюку, чим ще більше розмазував її по обличчю. Чия-ж це

красуня? І хто вона така? Він хотів розпитати в челяди, що пишно вбрана гурмою стояла перед брамою та слухала, як на бандурі вигравав молодий бандурист. Але панська челядь, побачивши замазану бурсацьку пику, зняла регіт та, поглузувавши в нього, навіть балакати з ним не хотіла. Врешті він таки довідався, що це була дочка ковенського воєводи, що на якийсь час приїхав до Києва. На другу ніч, він, як пристало на справжнього бурсака, вскочив в панський сад; і викарабкався на дерево, що розкинуло віття понад сам будинок; з дерева спустився на дах і коміном вліз у спальню красуні, що саме тоді сиділа при свічці й виймала дорогі кульчики з вух. Вродлива полька, вгледівши перед собою чужого чоловіка, немогла й слова промовити, але помітивши, що несподіваний поводиться смирно, стоїть як вкопаний, понуривши очі в землю і з остраху навіть пальцем не ворухне, тоді вже вона добре роздивилась і пізнала того самого, що вчора перед її очима беркицьнув в болото, — вона не могла вдержатись і знов, як вчора, залилася сміхом. Тим більше, що страшного в Андрієві не було нічого, тай вродливий був він собі. Вона від серця сміялася з його і тішилася як дитина цяцькою. Панянка була велика пустійка, як взагалі кожна полька; але очі її, чарівні та проникливі, сяли якимсь дивним вогнем й кидали погляд довгий як безконечність. Бурсак поводився так, немов його в мішок зашили, не знаючи, що з собою зробити і краля, не вагаючись довго, підійшла до нього й наділа йому на голову свою величаву діядему, вчепила йому на губи кульчики і накинула на шию свій серпанковий, гаптований золотом ковнірчик з френзликами. Вона прибірала його на ріжні способи, вигадуючи при тім багато всіляких дур-

ниць та іграшок з питомою тільки полькам неповажністю й до решти збила з пантелику бідного бурсака. І вмерлого розсмішила б його кумедна постава, що стояла серед хати з роззявленим ротом та виряченими очима, що немов хотіли зїсти панночку.

Стук, що почувся за дверима, перелякав її. Вона веліла йому сховатися під ліжко і як небезпека минула, покликала свою покоївку, молоду татаркуполонянку й веліла їй тихцем вивести бурсака до саду і звідтіля випровадити через огорожу. На цей раз «фортуна» відвернулася від бурсака, бо сторож, прокинувшись зі сну, таки добре потягнув його палицею по ногах, а панська челядь, зібравшись на галас сторожа, ще довго обкладала йому боки, аж поки швидкі, бурсацькі ноги не винесли його в цієї смертельної пригоди. Після цього, вештатись біля будинку, де-жив воєвода, було дуже небезпечно, тимбільше, що челяди у воєводи було до біса. Раз якось в костелі довелось йому з нею зустрінутись: вона, побачивши його, любенько усміхнулася, як до старого знакомого. Ще тільки один раз бачив він її мигцем на вулиці, незадовго після цього ковенський воєвода виїхав з Києва і замість вродливої польки з чорними очима, як на сміх, визирала з вікна товста, погана мацапура. Ось про що думав Андрій, звісивши голову та потупивши очі коневі на гриву.

Тим часом степ вже давно прийняв їх в свої зелені обійми і висока трава, як рідна мати їх, пригорнула і під її захистом, тільки козацькі шапки, як чорні цяточки маячіли.

— Е-ге-ге! Чого це ви хлопці так затишились? — гукнув нарешті Бульба, прокинувшись з важкої задуми, — як черці які! Одкиньте геть нечистому

всі невеселі думки! Беріть лишень люльки в зуби, закуримо та потиснемо коней, щоб і птиця нас не здігнала.

Козаки понагиналися на шию коням й сховалися в траві. Вже й чорних шапок не можна було доглянути, тільки трава, що розхилялася, то знов сходилася докупи, показувала слід, куди мчали вони.

Сонце вже давно підвелося й сяяло на погідливому небі, заливаючи своїм теплим животворним світлом степи. Всі смутки, журба, сонність і все погане, що було на серці в козаків, тепер немов рукою зняло.

Чим далі вони їхали, степ ставав чимраз принадніший. Тоді південна частина України, усі ці простори, де нині Таврія та Херсонщина, була колись незайманою, степовою пустинею. Ще ніразу не зачепив плуг того зеленого моря трави; хіба тільки дикі коні, що виводилися тут табунами, як в дикому пралісі, топтали траву своїми копитами. Тай чи могло бути щось краще по-над той зеленозолотий океан, цяцькований та мережаний безліччю всіляких квіток. Крізь тоненькі стебельця трави визирали яскраві та темно-сині волошки, жовта зіновать стріляла вгору своїм острокінчастим верхом; біла кашка пестріла поверх трави своїми шапочками; а в холодку поміж травою, як рідкий гість, занесений богзна ким, наливалася колосом пшениця — білоколоска. А поміж її тонкими корінцями чимчикували куріпки, витягнувши шийки. Повітря аж тремтіло від щебетання, крику та свисту всілякого птацтва. А високо-високо на небі кружляли орли-сизоперці, то стояли хижі шуліки з розпростертими крилами, вліпивши очі в траву. Десь в далекого озера, що заховалося не знати де в степу,

долітав голосний крик диких гусей. З трави здіймалася мірним махом крил чайка й купалася в синіх хвилях степового повітря. Ось вона розпливлася в повітрю і тільки чорною цятинкою мигтить в повітрі; а ось знов зявилася перекинувшись крильцями і ясною смугою блиснула проти сонця... Хай же вам всячина, які-ж бо ви принадні українські степи!..

Наші подорожні тільки на кілька хвилин ставали на попас і тоді десятеро козаків, що їхали з ними, злізали з коней, відвязували від сідел деревляні боклаги з горілкою і тикви, яких тоді вживалк в дорозі замість посуди. Споживали вони тільки хліб з салом або коржики та пили по одній чарці горілки, єдине за-для підсилку, бо в дорозі Бульба не давав пити над міру і знов їхали так аж до вечора. Ввечері степ цілком відмінювався: цілий ріжноманітний простір займався вечірним, рожевим відблеском сонця і поволі темнішав щораз більше, так що видко було, як тінь перебігала по нім й ставала темно-зеленою; туман ліниво підводився й розстелювався що-раз густіше; дивними пахощами дихала кожна травинка, кожна квітка, так що степ видавався великим вонним кадилом, на темно-синім тлі неба, що переходило в чорний оксамит.

На синьому тлі небес, немов наложені могутньою рукою мазки зі щирого золота, горіли червоні смуги; де-не-де білими, прозорими клаптиками розкинулись хмарки, а свіжий оживлюючий, як морські хвилі, вітер ходив собі тихенько по вершках трав, ледве торкаючись своїм крилом людських облич. Рябенькі ховрашки, повилізавши зі своїх нор, спиналися на задні лапки й своїм свистом, як вартові, перекликались на цілий степ. Цвірінькання коників

ставало що-раз голоснішим. Іноді на одлюдним озері розлягався лебединий крик, що як срібло бренів в повітрі. На спочинок подорожні зупинялися серед степу, вибирали пригоже місце й розкладали вогонь; над вогнем, на триніжку з тичин, повісивши казан, варили куліш; куліш парував і пара клубами крутилася в повітрю. Повечерявши, козаки лягали на спочинок, пустивши спутані коні на пашу. Вони спали, порозлягавшись догори черевом на свитках. На них з висот споглядали ясні зорі. І чули вони своїм ухом весь рух і життя комашиного царства, що кишіло у траві: весь галас, свист, тріскотіння, цвірінькання, — все це голосними струнами бреніло серед ночі, очищалося у свіжому повітрю й заколисувало на сон. Коли-ж хто часом вночі прокидався і вставав на часок, то цілий степ видавався йому немов засіяний безліччю свято-іванівських червачків. Нераз, несподівано на небі, десь далеко в кількох місцях бралася заграва, це горіли в лугах або над берегами річок сухі очерети, а в срібно-рожевім сяйві огнів, чорні стаї лебедів, що летіли на північ, здавалися хустками, що їх підхопила буря й несе світами.

Мандрівники увесь час їхали без пригоди. Нігде ні деревини, що можна б спинити око: тільки степ, безмежний, вільний, принадний український степ. Час від часу десь з боку чорнів краєчок ліса понад берегом Дніпра. Раз тільки показав Бульба своїм синам цяточку, що чорніла далеко в траві, промовивши:

— Гляньте діти, мчить татарин!

Маленька головка з ріденькими вусами, як у щура вліпила в них свої вузенькі оченята, понюхала воздух, як гонча собака, і як серна щезла, помітивши аж тринадцятеро вершників.

—Ану, діти, спробуйте дігнати татарина!... І не беріться навіть, шкода заходу, — з роду його не спіймаєте: у нього кінь ще швидкіший як мій Чорт.

Але Бульба був обачний козак і зміркувавши, що десь недалеко може бути засідка, поробив заходи, щоб її обминути. Тим то вони пригналися до невеличкої річки, що звалася Татарка і була допливом Дніпра, скочили у воду враз з кіньми і довго плили на водою, щоб замести слід за собою, і аж тоді, вискочивши на беріг, поїхали далі у свою дорогу. Минуло три дні після цього і вони наближалися до того місця, що було метою їх подорожі. Повіяло холодом; це було призвакою, що старий козацький дід, Дніпро, вже недалеко. Ось і він вилискується в далині, відділившись темною смугою від обрію. Холодом повіяло від його могутніх хвиль і він розливався щораз ближче і ближче і нарешті розвернувся такою широкою сагою, що неначе половину землі обхопила, аж ген до обрію. Це було те місце, де він, стиснутий порогами, перемагав їх та, вихопившись з їх смертельних обіймів, шумів на радощах, морем розлившись на волі, де закинуті на середину острови ще дужче розпихали його з берегів, і хвилі широко котилися, не стрічаючи по дорозі ні скель, ні горбків. Козаки позлізали з коней, стали на пором і за три години опинилися біля берегів острова Хортиці, де була тоді Запорізька Січ, що так часто переходила з місця на місце.

Навала людей сварилася на березі з перевізниками. Козаки поправили попруги на конях. Тарас прибрав на себе поважну й горду постать, стягнув тугіше пояс на собі і розправив довгі козацькі вуса. Молоді його сини теж оглянули себе з ніг до голови і з якимсь острахом та дивним зворушенням всі разом вїхали

на передсіччя, що розложилося на пів верстви від Січи. При вїзді оглушив їх гук півсотні ковальських міхів, що долітав з двадцяти пяти кузень, які помішалися в землянках, накритих дерном. Дужі кожумяки сиділи на піддашах і мняли своїми крішкими, як залізні кліщі, руками волові шкури. В будках над купами кремінців і кресол вірменин розвісив дорогі хустки; татарин на рожнах обертав шматки баранини з тістом; жид, як гусак витягнувши шию, цідив горілку з бочки. Але перший, кого вони побачили в козаків, це був запорожець, що спав собі серед дороги, розкинувши руки і ноги. Тарас Бульба мимохіть спинився, щоб нарозкошуватись ним.

— Бач, як пишається серед дороги! Агі! Хай же йому біс! Славна постава! — промовив Бульба, спинивши коня. І дійсно це була картина, що аж за очі хапала: запорожець, як лев розвернувся на дорозі; гордо закинувши, захопив землі на пів аршина; штани з доброго, червоного сукна були заляпані дьогтем, щоб показати свою козацьку байдужність до них. Полюбувавшись козаком, Бульба поїхав далі, протискуючись вузенькою вуличкою, що була набита ріжними майстрами, які тутечки займалися своїм ремеслом, та аж кишіла людьми усіх язиків, що зібралися на тім січовім передмістю, що похоже було на ярмарок і яке годувало та водягало Січ, що вміла тільки бенькетувати та з пищалів стріляти.

Врешті вони минули передсіччя і перед ними розкинулося чимало курінів, вкритих дерном, або на татарський лад повстю. Де-які з них були обставлені гарматами. Тут вже не було ані тину, ані тих хаток з ґанками на низеньких, деревляних стовпцях, які були на передсіччю. Невисокий вал та деревлянний засік, що стояв без жадної сторожі, все вказу-

вало на страшну козацьку безпечність та недбалість. Де-кілька козаків, що лежали собі посеред дороги з люльками в зубах, подивилися на них байдуже, як на щось таке, що не варте великої уваги і навіть не рушились з місця. Тарас обережно проїхав між ними, промовивши:

— Здорові були, панове!

— Здорові будьте й ви! відказали гуртом запорожці.

Всюди, куди лиш не кинь оком, то сиділи, то лежали запорожці, принадними для ока купками, як ті квітки на леваді. На їх, загорілих від сонця, обсмалених од вітру, обличчях, немов написано було, що всі вони старі рубаки і нераз дивились смерти в очі. Аж ось і вона, Січ-Мати! Ось гніздо, з якого вилітають усі ті, славні на ввесь світ орли. Ось з якого джерела розливається козаччина і воля на всю Україну!

Подорожні вїхали на майдан, де звичайно збиралася рада. На великій, перекинутій вверх дном бочці, сидів запорожець без сорочки; він тримав її в руках і помаленьку, не хапаючись, клав на ній латки. Аж тут знов загородила їм дорогу ціла юрба музик, а в середині аж курява вставала, танцював молодий запорожець, заломивши шапку на бакир та вимахуючи руками. Він раз-у-раз гукав:

— Жвавіше, музики, грайте! Не жалуй, Хомо, горівки православним християнам!

Хома з підбитим оком, не жалував і наливав кожному, хто тільки навинувся під руку, великий коряк горівки. Біля молодого запорожця вже четверо старих дідів дрібненько перебирали ногами, відкидаючись як вітер у бік, мало не на голову музикам, то знов дріботіли ногами по землі, йшли на-

вприсідки, та вибивали круто та дрібно, своїми срібними підковами, вже й без того, втоптану землю. Земля аж дудніла на всю округу, і далеко нісся відголос гопаків та тропаків, вибиваних дзвінкими підковами чобіт. Але один найбільше з усіх вигукував і як вітер пускався за другими в танець. Чуб розвівався, маяв по вітру; широкі, міцні груди були розхристані; теплий, зимовий кожух був одягнений на рукави, і піт градом котився з нього, як з відра.

— Та скинь бо ти хоч кожух! — не втерпів Тарас: — бачиш яка спека!

— Не можу! — гукав запорожець.

— Чому?

Не можу, бо такий звичай маю: що скину, то пропю.

А шапки вже давно не було на чуприні, ні пояса на каптані, ні мережаної хустки: все помандрувало, куди треба. Юрба все збільшувалася; до кола танцюристів прибували все нові, і не можна було дивитись без глибокого зворушення, як все витинало той найвільніший та найскаженіший танець, який тільки був коли на світі і-який іменем тих, що його вигадали, прозвали — козаком.

— Ех, як-би мені не кінь, — гукнув Тарас, — пішов би і я в танець!

А тим часом поміж юрбами козаків почали попадатися поважні, шановані всіми братчиками за свої заслуги, розумні голови та старі, сиві, січові діди, що нераз були старшинами. Тарас зустрів тут старих знакомих та друзяк. Остап і Андрій тільки чули одні вигуки: «Ах, це ти, Печериця!» — «Здоров був Козолуп!» — «Звідки тебе Бог несе, Тарасе?» — «А тебе, Долото, яким вітром сюди занесло?» — «Здоров будь, Кирдяга!» — «Здоров Густий!» — «Чи

думав я з тобою, Ременю, зустрінутися?» І лицарі, що зібрались тут з усіх кінців соборної України, цілувалися та розпитували один одного про всячину: «А що з Касяном? Де тепер Бородавка? Що чути про Колопера? Що робить Підситок?» І у відповідь почув Тарас Бульба, що Бородавку повісили в Толопані, що з Колопера живцем здерли шкуру під Кизикерменем, що голову Підситка посолили в бочці й післали до самого Царгорода. Схилив голову старий Бульба і, скинувши шапку, промовив в задумі: «Добрі були козаки!»

III.

Мало не цілий тиждень жив Тарас Бульба зі своїми синами в Запорізькій Січи. Остап і Андрій не дуже то привчалися військової справи. Запорізька Січ не любила мучити людей муштрою та даремне час витрачати; новички набиралися досвіду та призвичаювалися до воєнного ремесла на війні, тимто війни й велися без перестанку. Козаки вважали непотрібним й нудним присвячувати вільний від війни час на науку військового ремесла, хіба тільки привчали новичків стріляти в ціль, їздити верхом та полювати на звірину по степах та луках; увесь вільний час проводили в гульні та бенкетах, що були признакою вільної козацької душі. Цікаве явище представляла Запорізька Січ — це була безнастанна гульня, гучний бенкет, якому ні кінця ні краю не було. Як кому хотілося, брався за якесь ремесло, або закладав крамницю та продавав усякий крам; але більшість пила та гуляла з ранку до вечора, доки в кишенях дзвеніла спроможність та роздобуте на війні добро не поплило в руки крамарів

та шинкарів. Цей спільний для всіх бенкет мав в собі якусь дивну принаду. Це не був натовп гірких п'яниць, що брагою заливають своє лихо — а гульня веселих, безжурних шибайголов, яких ще світ не бачив. Кожний, хто приходив сюди, забував про все, що його колись мучило і турбувало. Він, як кажуть, сміявся з цілого світа, пив та гуляв собі на волі, приставши до гурту таких самих, як він бездомних гуляк, ні роду, ні плоду, ні даху над головою, опріч синього неба та вічної радости своєї душі. Тому не було на цілім світі другого такого кутка, де-б люди такими ясними та веселими очима дивилися на людське життя. Нераз оповідання, казки та всілякі теревені, що велися вгурті козаків, які сиділи, або лежали, розвернувшись на землі, були такі чудові і пробивалась з них така сила та гумор, що дійсно треба було мати ту поверховну холоднокровність запорожця, щоб не змінити виразу лиця, не засміятись, або, як то кажуть, ані вусом не моргнути, — це помітна риса української вдачі, якою українець ще й донині одріжняється від усіх інших людей. Веселились, пили, гуляли, забавлялись, як хто умів та хотів, між тим не був це гидкий шинок, в якім сидять гіркі п'яниці з понурими обличчями, що, стративши образ Божий, стараються в чарці втопити своє горе; ні, це був радше тісний гурток шкільних товаришів. Хіба тільки в тією ріжницею, що замість сидіти над книжкою та слухати нудне базікання учителя, вони зібрались в пятитисячний загін й робили наскок на ворога; замість лугу, де грають в мяч, у них були нестережені та немежовані ніким границі, де висував свою хижу голову турок та грізно і вперто споглядав в зеленій чалмі. Ще й та була ріжниця, що замість примусу,

що гуртував їх у школі, вони самі зі своєї волі покинули батька, неньку і втекли з батьківської хати; були тут й такі, що якимсь чудом вихопилися з-під шибениці і замість страшної смерти, побачили життя з усіма його чарами й несказаною красою; не бракувало тут і таких, що із-за своєї щирої вдачі ніколи не могли вдержати зломаного шага в кишені; були тут і ті, яким червінець видавався недосяжним багатством і їх сміливо можна було вивернути, не лякаючись, що з них щось випаде й загубиться. Були тут бурсаки, що не могли знести академічних київ і не присвоїли собі у школі ані одної літери; але були тут і такі, котрі знали, що таке Горацій, Ціцерон та римська республіка. Було тут багато старшин, що потім відзначилися в королівському війську; було тут чимало старих, досвідчених вояків, які, опріч воєнного ремесла, не вміли нічогісінько робити і були тієї думки, що все одно, де воювати, аби тільки воювати, бо не можна чесній людині жити без війни. Було тут багато усякого сміття, що приходили на Січ тільки на те, щоб потім чванитися, що, мовляв, і я був в Запорізькій Січи, та що з мене старий, вже загартований вояка. Але, кого тут тільки не було. І видко, що така досконала республіка була конечно потрібна, для того давноминулого віку. Мандрівні лицарі, пройдисвіти, люди охочі до шаблі і ласі на золоті кубки, дорогі парчі, дукати та еспанські реалі, завжди могли тут знайти для себе роботу. Одні тільки прихильники жіночої краси не могли знайти тут корму для своєї душі, бо навіть на передсіччя не могла показатися ні одна жінка.

Остапові й Андрієві зараз на початку впало в око, що вже при них приходила на Січ велика сила людей, але хоч-би їх на слих хто спитав, звідкіля

вони приходять, хто вони такі та як їх звати. Вони приходили сюди, як до своєї власної господи, з якої вони тількищо вийшли за якоюсь орудкою. Кожний з них, прийшовши на Січ, мусів зявитися до кошового, який звичайно озивався такими словами:

— Здоров був! Віруєш в Христа?

— Вірую! — відказував захожий.

— І в святу Трійцю віруєш?

— Вірую!

— І до церкви ходиш?

— Ходжу!

— Ану перехрестися!

Зайшлий хрестився.

— Ну гаразд, — казав кошовий, — тепер іди собі в котрий сам хочеш курінь.

На тім кінчалася ціла церемонія.

Ціла Січ молилася в одній церкві і в обороні її готова була віддати останню каплю крови, хоч ані слухати не хотіла про піст, або якусь повздержливість. Лишень жиди, вірмени й татари, яких приваблювала легка нажива, зважувалися жити та торгувати усяким крамом на передсіччю, бо козаки торгуватися не любили і скільки грошей рука захопила в кишені, стільки і платили. До речі сказавши, іноді доля тих христопродавців, крамарів була таки дуже тяженька; всі вони були схожі на тих мешканців, що поселилися на підніжжю Везувія, бо як тільки запорожцям не ставало грошей, то гільтаї розбивали їхні крамниці і брали все за дурно. Січ складалася із більше, як шестидесяти курінів, а кожний курінь схожий був на невеличку самостійну республіку, на школу або бурсу для дітей, де вони живуть на всім готовім. Ніхто з козаків не дбав про статки, нічого не мав при собі і все було на руках

у курінного отамана, якого за те й звали батьком. У нього в руках були гроші, одежа, харчі, саламаха, каша і навіть паливо; як хто мав, віддавав гроші на сховок. Частенько траплялося так, що почнеться сварка між курінями, то тут вже ніяк без бійки не обійдеться. Козаки обидвох курінів виходили на майдан й одні другим кулаками підбивали очі та ломали ребра, аж поки одна сторона не перемагала, але врешті-решт ціла та справа кінчилася гучним бенкетом для переможених і переможців. Така то була тая Січ, що притягала та немов якимись чарами приваблювала молодь до себе.

Остап і Андрій з молодечим запалом потонули в головою в тім морі гучних бенкетів та гульні й відразу забули батьківську хату й бурсу і все, що досі зворушувало молоду душу, і почали нове життя. Їх геть усе цікавило: гуляще козацьке життя, їхні звичаї, нескладна січова управа, закони, які іноді видавалися їм навіть надто суворими, в такій свавільній республіці. Як тільки козак украв якусь дрібницю, то це вважалося соромом для цілого січового брацтва; його, як соромітника, привязували на позорище до стовпа й клали біля нього кия, яким кожний, що проходив біля нього, мусів раз вдарити, куди попало, аж поки, таким чином, не забивали його на смерть. Довжника, що не виплатив довгу, привязували ланцюгом до гармати і він мусів стояти так довго, аж поки котрий з товаришів не заплатить за нього позички. Але найбільше враження зробила на Андрія кара присуджена за душогубство. Тут же, при нім, викопали глибоку яму, спустили туди живого душогуба, а зверху на нім поставили домовину, в якій лежав забитий і потім обидвох засипали землею. Довгий час після цього

привиджувався Андрієві страшний звичай кари на смерть і все ставав перед очі живцем засипаний чоловік враз зі страшною домовиною.

Скоро обидва молоді козаки здобули собі ласку в козаків. Нераз та й не два вони з братчиками свого куріня, а часом цілий курінь з другими курінями виступали в степ на полювання — в степ, де водилося без ліку усякого степового птацтва та всякої звірини: кіз, сайгаків, лисиць та вовків, або йшли на озера, ріки, заливи, багна, які розділені були жеребками поміж усіми курінями, закидали неводи, сіті в глибокі тоні, де аж кишіло від риби, а потім віддавали на харчі своїму куріневі. Хоч і не була це правдива лицарська справа, з якої пізнають доброго козака, але вони визначилися поміж іншими новичками, як сміливі, меткі та проворні козаки. Вони без великих труднощів добре стріляли в ціль, перепливали Дніпро проти води — вчинок, за який старі козаки приймали новика до свого гурту.

Але старий Тарас підготовляв їм іншу роботу. Не сподобалось йому таке лежанське, гуляще життя — йому бажалося справжнього діла. Він придумував на всі боки, як-би то зрушити Запорозьку Січ на кривавий танець, а молодому козакові було-б можна як слід погуляти. Аж одного дня він прийшов до кошового і сказав просто з моста:

— Слухай пане кошовий, чи не пора добрим молодцям погуляти?

— Нема де гуляти,— відказав кошовий і, винявши спокійно люльку з рота, сплюнув на бік.

— Як нема де? Можна в Туреччину заглянути, або татарина скубнути.

— Не можна ні з Туреччиною, ні з Татарвою за-

чіпатись, — промовив кошовий і, не хапаючись, встромив люльку в рот.

— Як же це не можна?

— Та так, що не можна, бо ми обіцяли султанові мир.

— Так що з цього, що обіцяли, — але-ж бо він бусурмен, і Господь Бог і святе письмо велить бити бусурменів.

— Не маємо права. Як-би ми не складали присяги, як велить наш християнський обряд, то воно можна-б щось придумати, але тепер нічого не вдієш.

— Як, нічого не вдієш? Як тобі рот розкривається сказати: не маєш права? А в мене аж два сини і обидва вони молоді парубки. Обидва вони ще ні разу не бачили війни, а ти верзеш ка-зна-що: не маємо права; не треба, не можна битись запорожцям.

— Так вже мусить бути.

— Як мусить бути, щоб дурно пропадала козацька сила, щоб чоловік пропадав, як собака, не зробивши доброго діла на Божім світі та шоб вітчина і весь хрещений мир не мали в нього жадного пожитку? Нащо-ж ми тоді живемо на світі, на якого біса ми живемо? — Скажи мені на розум, нащо? Ти — чоловік розумний, не дурно-ж тебе вибрали кошовим: скажи мені толком, нащо ми живемо?

Кошовий мовчав і не давав відповіді на питання. Це був дуже твердої та впертої вдачі козак. Він трохи помовчав і спокійно промовив:

— Все-ж таки війни не буде.

— Не буде війни? — щераз спитав Тарас.

— Не буде.

— Навіть нема що про це думати?

— Навіть нема що й думати.

— Підожди-ж ти, бісів сину, — подумав собі

Бульба, — навчу я тебе розуму! — І постановив собі відплатити кошовому.

Змовившись то з одним то з другим, піддав їм — «пяного зілля» і гурт пяних козаків метнувся на майдан, де стояли привязані до стовпа котли, якими звичайно скликали січове брацтво на раду. Не знайшовши паличок, бо були на сховку у січового довбиша, вони схопили здоровенні поліна в руки й почали щосили бити на раду.

На грюкіт котлів, перш за всіх прибіг довбиш, дуже високого росту, з одним тільки оком, яке, не дивлючись на своє сирітство, було страшенно запане.

— Хто тут посмів без мене в котли бити? — гукав довбиш.

— Мовчи! Бери свої палички тай скликуй на раду, коли тобі велять! — відказали підпилі старшини.

Довбиш, не довго думаючи, добув з кишені палички, які захопив з собою, наперед знаючи, чим кінчиться така справа. Котли загули, — і в ту-ж мить, як джмелі роями почало сходитися на майдан козацтво. Всі стали в коло і як втретє вдарили літаври, аж тоді на майдані зявилася старшина з клейнодами: кошовий з булавою в руці, яка була ознакою його достоїнства, суддя з військовою печаткою, писар з каламарем на ґудзику і чаплиним пером за вухом і осавул з бунчуком. Кошовий і всі старшини зняли шапки і поклонились на всі боки козакам, що стояли, гордо взявшись в боки.

— Навіщо скликали раду? Чого ви бажаєте, панове? — озвався кошовий. Лайка, гамір, крик не дали йому докінчити.

— Клади булаву! Зараз клади булаву, чортів

сину! Не потрібний ти нам більше! — гукали з гурту козаки.

Здавалося, що деякі тверезі куріні заступляться за кошового; але тут вчинилося таке, що між пяними і тверезими куренями почалась бійка. Гамір і крик піднявся на раді.

Коповий хотів щось сказати, але, знаючи наперед, що розярена, свавільна товпа може його на місці убити, як це нераз бувало в таких випадках, поклонився низько козакам, положив булаву і сховався в юрбі.

— Чи й нам панове зложити клейноди? — озвалися суддя, писар і осаул і вже хотіли положити каламар, військову печать і бунчук.

— Не кладіть клейнодів, — закричали з юрби, — нам треба було скинути кошового через те, що він — баба, а нам треба на кошового чоловіка з головою!

— Кого-ж ви хочете на кошового? — спитала старшина.

— Кукубенка вибрати кошовим! — гукали одні.

— Ми не хочемо Кукубенка! — заревли другі. — Ще варання йому, ще матірне молоко на губах не обсохло!

— Нехай Шило буде кошовим! — кричали треті. — Шила вибрати кошовим!

— В потилицю тобі шило! На язик тобі шило! — лаялася юрба. — Який з його козак, коли він, собачий син, прокрався як татарин? В міпок, к чортовій матері, пяницю Шила!

— Бородатий, Бородатий хай буде кошовим!

— Не хочемо Бородатого! Геть, до нечистої мами з Бородатим!

— Кричіть Кирдягу! — підказував Тарас Бульба де-кому з коваків.

— Кирдягу! Кирдягу! — гукала юрба. — Бородатого! Бородатого! Кирдягу! Кирдягу! Шила! До чорта в вуби з Шилом! Кирдягу!

Всі козаки, яких ймення вигукували на майдані, виходили геть з ради, щоб не подумав хто, що вони допомагали собі в виборі.

— Кирдягу! Кирдягу! — найдужче гуділо на раді.

— Бородатого!

Нарешті одні других почали переконувати кулаками і Кирдяга переважив.

— Біжіть за Кирдягою! — закричали на раді. Невеличкий гурток козаків, зложений може з десяти коваків, вийшов з ради; де-котрі з них ледве тримались на ногах, — бо черкнули собі по саме «нікуди», — і пішли просто до Кирдяги, щоб оголосити йому волю усього запорозького низового війська.

Кирдяга, старий, але дуже розумний козак, вже давно сидів в своїм курені, буцім-би нічого не було і ніби не знав, що творилося на раді.

— А, що там панове-молодці? Чого вам треба? — спитав спокійно він.

— Іди, тебе вибрали кошовим! . .

— Змилуйтесь, панове, — боронився Кирдяга, хіба я гідний доступити такої чести! Який з мене кошовий! Де мені до того; та в мене навіть голови нема на те, щоб правити цілим запорозьким кошем. Що-ж, чи вже кращого не знайшлося поміж козацтвом?

— Іди, чуєш чи ні! Іди, коли кажуть! — закричали посланці.

А двох із них, не довго думаючи, схопили його під руки і як він там не опирався, витягли його на майдан в супроводі лайки та кулаків, підпираючи стусанами, промовляли при цьому: Не викрблучуй-

ся, бісів сину! Приймай честь, якою тебе наділяє товариство!» Таким способом привели Кирдягу аж на середину вічового кола.

— А що, панове, — гукнули на весь майдан ті, що привели його, — чи згодні ви на те, щоб цей козак був у нас кошовим?

— Всі згодні! — заревла вся громада, що аж луна пішла степом.

Один зі старшин взяв булаву й підніс її новому кошовому. Кирдяга по козацькому звичаю відказався. Старшина підніс йому вдруге. Кирдяга і за другим разом відказався, а вже за третім разом приняв булаву. Радісний крик роздався в юрбі і громом покотився по полю. Тоді з юрби виступило четверо старих, сивих чуприндарів (дуже стареньких на Січи не було, бо ніхто з запорожців не вмірав своєю смертю) і кожний, взявши в жменю землі, яка від недавнього дощу розмокла на болото, клав йому на голову. Мокре болото потекло йому в голови по вусах, по лицях й ціле обличчя замазалося болотом. Але Кирдяга стояв, ані не ворохнувся і дякував козакам за честь і шану.

Так скінчався гучний вибір нового кошового, з якого, не знати, чи був хто так вдоволений, як старий Бульба: поперше він відплатив старому кошовому; а подруге Кирдяга був старий його товариш, з яким вони обидва бували в одних і тих самих сухопутних та морських походах і переживали разом ті самі злидні та труднощі військового життя. Юрба розійшлася святкувати вибір і розпочалася гульня, якої ще ні разу не бачили, ні Остап, ні Андрій. Шинки з горілкою та медами були розбиті; мед, горілка, пиво бралися без грошей, дурно; а шинкарі ще й раді були, що остались голови на вязах. Цілу ніч лунали

вряки, пісні та думи, в яких прославлялись лицарські вчинки козацтва, а місяць, що виплив на небо, ще довго приглядався, як по Січи вештались музики з бандурами, торбанами, кобзами і лірами та церковні співці, яких держали на Січи задля того, щоб вони співали в церкві та прославляли славетні козацькі вчинки. Нарешті хміль та утома перемогли тверді козацькі голови. І видно було, як побратим обнявши побратима, розжалоблювався і навіть плакав, аж нарешті обидва враз падали на землю. Там знов покотом лягло козацтво; в другім місці знов декотрий мостився як-би то краще лягти й лягав на деревляну колоду. Останній, що мав найтвердшу голову, писав ногами «мисліте», мугикав щось собі під ніс; але нарешті і того перемогла брага, впав і той як підкошений, — і заснула ціла Запорозька Січ.

IV.

А на другий день Тарас Бульба вже радився з новим кошовим, як-би то підняти козаків на якесь лицарське діло. Кошовий розумний та хитрий козак знав на вздовж і поперек вдачу запорожців і в початку не піддавався.

— Не можна присяги ломати, хочби там що, ніяк не можна. — А потім, подумавши трохи, докинув: — Нічого, можна; присяги ми не зламаємо, але так дещо придумаємо. Нехай тільки збереться народ, але не так, що з мого наказу робиться, а по своїй власній волі. — Ви вже знаєте, як це зробити, — а я зі старшиною прибіжимо на майдан начебто ми нічого не знаємо.

Навіть години не минуло після їх розмови, а вже в котли вдарили на раду. Як стій вже тут були

підхмелені, необачні козацькі голови. Міліон козацьких шапок висипалося на майдан. Знявся клекіт і гамір: Хто?.. Навіщо? Задля чого скликають раду? Ніхто не одповів. Але то в тім, то в другім куті почали ремствувати: «Ось як дурно-пусто пропадає козацька сила, нізащо пропадає молодецька сила: бо нема війни!.. Все отаманнє, уся запорозька старшина зледащіла, їсть та вилежується собі, що аж очі жиром позапливали!.. Ні, видко нема правди на світі!» Інші козаки слухали мовчки, а потім і собі стали нарікати: «Та воно таки справді нема правди на світі!» Запорозька старшина, аж роти з дива поразявляла, слухаючи таких докорів. Нарешті кошовий виступив наперед і сказав:

— Дозвольте, панове товариство, слово сказати!

— Кажи!

— Ось, як тай до чого поведу я річ, панове товариство, та ви може й самі краще від мене знаєте, що багато запорожців залізли по самі вуха в довги по жидівських шинках, а то й у своїх товаришів, так, що вже ні один чорт не йме віри нашому братчикові. Потім знов я хочу повести річ про те, що є між нами багато хлопців, що ще ніразу не нюхали пороху, тай не бачили, що таке війна, тоді як молодому парубкові, — як самі здорові знаєте, панове, — без війни не можна прожити. Та який-же нарешті з нього запорожець, як він ще ніразу не бив бусурмена?

«Добре балакає бісів син», — подумав Бульба.

— Не думайте, панове товариство, що я веду мою річ до того, щоб нарушити мир: крий, Боже, від такого гріха! Я тільки так собі балакаю. При тім у нас церковця, — що й гріх казати, що таке: ось скільки то вже років з божої волі стоїть Запорозька Січ,

а дотепер не тільки з надвору, але й на образах немає жадної оздоби; хочби хто срібну ризу догадався справити. Тільки те і є, що відказали в заповіті деякі козаки; але жертва їх була дуже вбога, бо всі свої статки вони ще за життя пропили. Але я веду річ не до того, щоб розпочинати війну з бусурменами: ми обіцяли султанові мир і мали б неспокутований гріх, бо присягали, як велить наш християнський обряд.

— Що-ж він плете, як на муках? — нишком муркнув Бульба.

— Тим то бачите, панове, війни розпочинати не можна: лицарська честь не велить. А я своїм дурним розумом міркую: пустити отак на байдаках самих молодиків, нехай трохи пошарпають береги Натолії. Як на вашу думку, панове?

— Веди, веди нас усіх! — заревіла з усіх боків юрба. — За віру ми всі готові зложити свої голови!

Кошовий злякався: йому й на думку не приходило підіймати ціле Запорожжя: він бачив, що нарушувати мир було-б не справедливо.

— Дозвольте, панове, ще одно слово сказати.

— Годі вже, — гукали запорожці, — розумнішого вже й так нічого не скажеш!

— Коли так, то нехай буде по вашому. Як ви скажете, — так і буде. Це кожний знає, та й святе письмо каже, що голос народа — це голос Божий. Бо не можна нічого розумнішого видумати від цього, що видумав весь народ. Тільки ще одно я вам скажу: ви добре знаєте, панове, що султан не пустить нам так легко цього погуляння, на якім погуляють собі до схочу та навтішаються молодята. А ми тимчасом були-б в поготівлю, та свіжа сила була-б у нас, тоді-б нам нічого було лякатись.

Бо як усі ми підемо в похід, то й татарва може наскочити: вони, турецькі собаки, до очей не кинуться і до господаря в хату не зважаться увійти, але взаду за пяту вкусять і то боляче вкусять. Та й по правда сказати, коли ми вже зняли річ про те, то в нас навіть тільки човнів нема в запасі та й пороху не намелено стільки, щоб всі ми могли в похід рушати. Але я на все згодний, хоч-би й зараз: як скажете, так і буде.

І замовк хитрий отаман. Козаки загомоніли, ставши купками, а курінні отамани почали раду радити, на щастя пяних було не багато і всі постановили піти за радою кошового отамана.

Не гаючись, невеличкий гурток козаків подався на протилежний беріг Дніпра, де в неприступних криївках під водою і в комишах захований був козацький скарб і частина зброї, яку добуто од ворогів. Інші знов метнулися до човнів, оглядаючи їх та споряжаючи у дорогу. Миттю цілий беріг вкрився народом. Тут-же зявились теслі з сокирами в руках. Старі, загорілі, широкоплечі запорожці чорноусі і з вусами, притрушеними вже інеєм, підкачавши штани, стояли по коліна в воді і грубим мотуззям стягали човни з берега. Деякі вносили готові, сухі колоди та інші приладдя. Там обшивали дошками човен; там знов, перевернувши його догори дном, конопатили клоччям та обливали смолою; в другім місці привязували козацьким звичаєм на обидвох боках човнів сухі вязанки очерету, щоб не затопило човнів морською хвилею; оподалік по цілому березі горіли вогні, а на вогні в мідяних казанах варили смолу для заливання човнів. Бувальці та старі навчали новичків. Стук, клекіт та гамір робітників вдіймався довкола і цілий беріг немов живий хвилювався та клекотів.

Під ту пору величезний пором почав простувати до берега. Юрба, що стояла на нім, ще з далека почала махати рукама. Це були козаки в убогих обшарпаних свитках. Обдерта одежа, — а в деяких цілковитий брак її, бо крім сорочки і люльки в вубах не було нічого на них, — найкраще свідчило, що вони або недавно вискочили з якоїсь великої біди, або так цупко запили та загуляли, що прогуляли все до нитки. Із юрби виступив наперед присадкуватий, плечистий козак, біля пятидесяти років. Він кричав і махав руками найбільше від усіх, але за стуком та гамором робітників, не чути було його слів.

— З якою новиною приїхали? — спитав кошовий, як тільки пором прибився до берега. Весь робучий люд кинув працю; долото чи сокира так і застигла в руках і кожний чекав на якусь недобру вістку.

— З бідою! — гукав з порома присадкуватий козак.

— З якою?

— Дозвольте, панове браття, річ держати?

— Держи!

— А може скликати всіх на раду?

— Говори, що маєш казати, ми всі тут.

І все козацтво зібралося докупи.

— А ви хіба нічого не чули про те, що діється тепер в гетьманщині?

— А що таке? — озвався один курінний отаман.

— Е, що? вам видко вуха позакладало або татарин клоччям їх позатикав.

— Та кажи бо ти, що там робиться?

— Та робиться таке, що ви як родились і хрестились, такого дива не бачили.

— Та говори-ж нам до ладу, собачий сину, що

там робиться! — гукнув хтось з юрби, якому видно вже терпець увірвався.

— Такий тепер час настав, що святі церкви вже не наші стали.

— Як не наші?

— Бо вже жиди взяли їх в оренду. І як жидові наперед не заплатити, то й служби не можна правити.

— Та що ти варнякаєш?

— І як тільки собачий жид не покладе значка своєю нечистою рукою на святій пасці то паски не можна святити.

— Та бреше він гірш собаки, панове товариство, не може цього бути, щоб паршивий жид клав значок на святу паску!

— Слухайте! . . Я вам ще не таке розкажу: тепер ксьондзи їздять по всій Україні на тарадайках. Та не в тім біда, що їздять вони на тарадайках, але в тім біда, що запрягають вони до них не коней, а православних християн. Слухайте! . . Я ще не таке розкажу: ходять чутки, що жидівки вже шиють собі спідниці зі священичих риз. Ось яке диво, панове браття, заведюся в нас на Вкраїні! А ви тут сидите на Запоріжжю, п'єте та гуляєте й видно татарин завдав вам такого страху, що у вас ні очей, ні вух — нічогосінько немає і ви не чуєте, не бачите, що діється на Божому світі.

— Чекай, чекай! — перебив його кошовий, що досі стояв мовчки, потупивши очі в землю, як і всі запорожці, що в важних справах ніколи не запалювались, але мовчки обмірковували і в душі таїли страшну силу обурення. — Стій! . . І я скажу слово. А що-ж ви,— сякі такі сини, чорт-би покрутив вашого батька! . . — що ви самі робили? Хіба у вас шабель не було, чи що? Як-же ви допустили до такого безправя?

— Е, добре вам казати, як допустили до такого безправя? А спробували-б ви, як самих ляхів було п'ятьдесять тисяч, та й нічого гріха таїти, — були і між нашими собаки, що приняли їхню віру.

— А що робив ваш гетьман, де-ж були ваші полковники?

— Наробили полковники такого, що не дай Бог нікому.

— Що-ж таке?

— Та таке, що гетьмана живцем спекли в мідяному биці і тепер лежить він у Варшаві, а відрубані руки і ноги полковників розвозять по ярмарках на показ всім людям. Ось чого наробили полковники!

Як од вітру сколихнулася юрба. І тихо стало на березі, хоч маком сій, але така зловіща тишина буває тільки перед страшною бурею, так і тут, несподівано як грім з ясного неба знявся крик і цілий беріг заклекотів.

— Як! Як це може бути! . . Щоб жиди брали в оренду християнські церкви? . . Щоб ксьондзи запрягали в оглоблі православних християн! Як! . . Щоб допустити проклятих недовірків завдати такі муки нашим людям, на нашій землі. Щоб вони поступали так з полковниками та гетьманом! . . Не бути цьому ніколи, не бути . . .

Такі слова долітали з усіх боків. Заворушились запорожці, почувши свою силу. Це вже не було скороминуле хвильовання легкодухів: це заворушилась тверда, важка козацька натура, що не швидко розпалювалась, але розпалившись раз, вперто і довго крила внутрішній вогонь.

— Перевішати усю жидову, — гукнув хтось з юрби, — нехай не шиють зі священичих риз спідниць для своїх жидівок! Нехай не ставлять значків на

святій пасці! Вкинути їх всіх поганців в Дніпро! — Слова, що їх хтось вигукував зпоміж козаків, падали на козацькі голови, як іскри на суху солому і юрба, як вода з лотоків ринула на передсіччя з тим, щоб порізати всіх жидів.

Нещасним синам Ізраіля й без того боязким, душа до решти втікла в пяти і вони поховалися, де тільки могли: в порожні кухви, на горища, під груби та припічки, а навіть під спідниці своїм жидівкам; але ніде не могли вони сховатись перед козацьким оком.

— Ясновельможні панове! гиркотів один довгий, як тичка, жид, висунувши з купи своїх одновірців свою нужденну пику, збілілу та скривлену з переляку. — Ясновельможні панове! Одне, одно слово дайте нам сказати, тільки одно слово! А ми вам щось таке скажемо, чого ви ще з роду-віку не чули, — таке важне, що й сказати не можна, таке важне.

— Ану, нехай розкаже, — озвався Бульба, який завжди любив вислухати обвинуваченого.

— Ясні пани! — сказав жид. — Таких панів, ще й світ не бачив, їй Богу не бачив! Таких добрих, таких гарних, таких славних ще не було на світі! — Голос його тремтів і завмірав від жаху. — Хиба-ж це можливе, щоб ми думали про щось негарне! Це навіть не наші, що сидять по орендах на Вкраїні! Їй Богу, не наші! Та це навіть не жиди: це чорт знає, що таке; це таке, що тільки плюнути на нього та кинути! Ось вони те саме скажуть. Чи не правду я кажу, скажи Шльомо, або ти Шмуль!

— Щоб ми так жили, що правда! — закричали, збілілі, як стіна, в подертих ярмурках, Шльома й Шмуль.

— Ми ще ніколи, як живем, не знюхувалися з во-

рогами, а католиків то, ми навіть знати не хочемо: хай їм біс приснiться! Ми з запорожцями, як рідні браття.

— Як це так? Та щоб ви запорожців рахували за своїх братів? — гукнув один з козацької громади. — Не дочекаєте ви цього, прокляті жиди! Кинути їх в Дніпро, панове, потопить їх усіх, поганців!

Ці слова стали гаслом. Жидів, як воронят розхопили міцні козацькі руки й почали шпурляти їх в Дніпрові хвилі. Жалібний крик, зойк, лемент долітав з усіх боків, але суворі запеклі запорожці тільки сміялись дивлючись, як жидівські ноги з патинками теліпались у повітрю.

Бідний речник, що сам викликав біду на свою голову, вискочив з жупана, за який його вхопили і в сорокатій, вузенькій камізельці прискочив до Бульби і, обнявши його за ноги, лементів жалібним голосом:

— Великий пане, ясновельможний пане! Я знав вашого покійного брата Дороша! Він був славний вояка, оздоба усього лицарства. Я йому позичив вісімсот цехінів, як йому треба було викуплятись з турецької неволі.

— Бігме знав! . . Великодушний та милосердний був пан.

Як тебе звати?

— Янкель.

— Гаразд — промовив Тарас та, подумавши трохи, сказав до козаків: — Повісити жида буде часу доволі, а на нині дайте його мені.

Сказавши це, Тарас повів його до свого обозу, біля якого стояли його козаки.

— Ну, лізь, жиде, під віз, лежи і не рухайся, а ви братці не випускайте жида.

Зробивши розпорядок, він пішов на майдан, де вже давно збіралося козацтво. Всі покинули роботу на березі, бо намічався не морський, а сухопутний похід і задля того були потрібні, не човни, а коні та вози. Тепер вже старе й молоде зібралось в похід; вся старшина, курінні отамани, кошовий і все запорізьке військо постановило на раді йти походом на Польщу й заплатити за всі безправя, за наругу над святою вірою, за потоптання козацьких прав, пограбувати багаті міста, пустити з димом панські оселі і битись до загину, щоб далеко степами гомоніла козацька слава. Всі тут-же зброїлись до походу. Кошовий немов вищий виріс в очах козацтва. Це вже не був податливий, згідний на все виконавець забаганок вільних людей, ні, це був грізний полководець, в якого руках спочивала верховна, необмежена влада, це був державець, якого мусіли всі слухати і його розпорядки виконувати. І всі свавільні, гульливі шибайголови стояли тепер смирно в лаві, потупивши очі в землю, навіть не сміли глянути на кошового, як він давав розкази, а давав він їх спокійно, без галасу, без крику, але твердо, як старий глибокодосвідчений в військових справах ковак, якому не першина переводити в життя сміливі, добре обмірковані пляни.

— Обдивіться всі добре, роздивіться довкола себе! — наказував він. — Понаправляйте вози і мазниці, а головне, щоб зброя була в порядку. Не набирайте багато лахміття з собою: по одній сорочці, по двоє штанів на козака, по горшкові саламахи та пшона, — більше щоб я не бачив ні в кого. Все, що потрібно про запас, буде на возах. По парі коней, щоб було в кожного козака. Так пар зо двісті волів прийдеться взяти, бо на грузьких, багнистих місцях та перепра-

вах вони дуже стануть у пригоді. Але перш усього, порядку придержуйтесь, панове. Я знаю, є між вами й такі, що як тільки попадеться їм в руки яка здобич, то вони давай зараз драть китайку та дорогі оксамити собі на онучі. Ви закиньте таку чортову поведінку, на усякі там спідниці навіть не дивіться, беріть тільки зброю і то, як добра трапиться, червінці або срібло, бо воно добре задля схову і може всюди в пригоді стати. Але ще одно, панове товариство, я вам говорю і наказую: як хто напється в поході, то на нього нема жадного суду: як собаку скажу його привязати до воза, і хто-б він там не був, хоч-би навіть найславніший лицар з цілого війська; як собаку велю я його застрелити і кинути на дорозі без хреста, на поталу птиці та хижим звірям, бо п'яниця в поході не варт християнського похорону. Молоді повинні слухати старих! Як трапиться, що когось зачепить куля або черкне шабля по голові чи де в другім місці, не звертайте уваги на таку дрібницю: замішайте набій пороху в чарці горілки, за одним махом випийте, і все минеться — навіть пропасниці не буде; а на рану, якщо вона дуже велика, приложіть чорної землі, замісивши її попереду слиною на долоні і зараз присохне рана. А тепер, хлопці, помаленьку, не хапаючись, беріться до діла!

Так наказував кошовий, і, як тільки скінчив він свої слова, всі козаки зараз таки взялися до роботи. Ціла Січ протверезилася відразу і навіть зі свічкою не можна б було знайти п'яниці, неначе їх з роду не було поміж козаками . . . Одні справляли обіддя в колесах та перемінювали осі при возах; другі вносили на вози мішки з поживою, на другі клали запаси зброї; інші знов пригонили коні та воли. З усіх кінців долітав тупіт кінських копит, стріля-

нина з рушниць на спробу, брязкіт шабель, рев волів, скрип возів, розмова, галас, крик та голосне гейкання. І швидко довгий-предовгий козацький обоз розтягнувся по степу. І довго мусів би бігти той, хто хотів би перейти весь обоз від початку до кінця. В невеличкій, деревляній церковці пан-отець відправляв молебен; покропив усіх свяченою водою і кожному давав цілувати хрест. І як тільки рушив обоз і виїхав з Січи, всі запорожці оглянулися повад себе.

— Прощай, наша мати! — гукнули вони мало не всі враз. — Нехай тебе Господь захистить від лиха!

Проїзжаючи передсіччя, Тарас Бульба побачив, що його жидок Янкель, поставив собі будку під дашком і продавав кремінці, завертки, порох та інші військові дрібязки, потрібні в поході, а навіть колачі і хліб. «Бач, який чортів жид!» подумав нишком Тарас і, підїхавши до нього, промовив:

— А ти-ж дурню, чого тут сидиш? Хочеш, щоб тебе коваки підстрелили, як того горобця?

Янкель, замість відповіді, близче підійшов до нього і зробив обидвома рукама знак, наче хотів відкрити якусь дуже важну таємницю, сказав:

— Хай тільки пан мовчать і нікому не кажуть: поміж козацькими возами і мій є один віз; я везу все, що потрібно для коваків і по дорозі буду постачати харчі по такій дешевій ціні, по якій ще ні один жид не продавав, хай я здохну, коли брешу; їй Богу так.

Здвигнув плечима Тарас Бульба, дивуючись з проворної жидівської вдачі, і поїхав геть до обозу.

V.

Невабаром всі південно-західні землі польської держави огорнув великий жах. Всюди розлягався гомін: «Запорожці» . . . Запорожці показалися! . . . Запорожці йдуть! Все, що здужало тікати, тікало, куди очі глядять. Все знімалось і розбігалось по обичаю цих бурхливих, непевних часів, коли то не будували ще ні укріплень, ні замків і як прийшлося, так ставив чоловік свою тимчасову, соломяну домівку. Він думав собі: «Нащо мені будувати хату й даремно тратити час і гроші, однаково прийде татарва і все зрівняє з землею. Все заворушилось: дехто міняв воли і плуг на коня та зброю і йшов до війська; дехто ховався враз зі своєю худобою та маєтками, як тільки мав змогу. Траплялися по дорозі ще й такі, що зі зброєю в руках зустрічали гостей, але найбільше було таких, що завчасу давали ногам знати. Всі добре знали, що прекепська робота мати діло з цією бурливою, збройною юрбою, що звалася запорозьким військом, що на зверхній вигляд здавалося многолюдним свавільним зборищем людей, в дійності підчас битви придержувалося взірцево обдуманого порядку. Кінниця їхала розважно, не замучувала та не запалювала коней, піхота йшла твердо за возами і цілий табор посувався тільки вночі, стаючи на спочинок в день та вибираючи задля того пустирі, незаселені місця по лісах, яких тоді було всюди досить. Попереду посилались гінці та вивідачі, щоб роздивились та довідались, що, де і як. І здебільшого, де їх найменше сподівались, вони раптом як зпід землі виростали, — і все мусіло готуватись на смерть: людські оселі йшли з вогнем; товар і коні, якщо їх військо не могло забрати

з собою, забивались на місці. Правду сказати, не був це навіть похід, тільки кривавий бенкет несамовитих людей. Жах огортає на саму згадку про цей на пів-дикий вік та ті ознаки людської жорстокости, що їх лишали запорожці на дорозі. Побиті діти, обрізані груди в жінок, відрання шкіри на ногах з долу аж до колін у випущених на волю, — одним словом, — по щирости виплачували козаки старі довги своїм ворогам. Прелат одного монастиря, почувши, що запорожці наближаються, післав до них двох членів і велів передати, що не поправді вони роблять, бо між польською державою і запорожцями вже давно заключено мир; що вони ламають умову, зроблену з королем і тим самим ламають народне право.

— Скажи єпископови від мене і від усіх запорожців, — сказав кошовий, хай він нічого не боїться; війни ще нема, це козаки крешуть іскри та розкурюють люльки.

І незадовго величаве абатство обхопило полум'я своїми ненаситними язиками і смутно визирав він своїми величезними ґотицькими вікнами крізь розбурхане море пожежі. Перелякані черці, жиди, жінки й інші втікачі юрбами ховалися до кожного міста, де тільки була надія на залогу, або міське рушення. Спізнена підмога, вислана польським урядом, складалася з невеличких поляків, які або не могли знайти ворога, або зустрівшись з ним, з першого разу повертались назад й тікали щосили на своїх баских конях. Траплялося, що деякі королівські полководці, які нераз виходили побідниками в попередніх битвах, постановили, зібравши всю свою силу, грудьми станули проти запорожців. Тутечки найбільше пробували свою силу молоді

новаки, які цуралися грабунків, легкої користи та безсильного ворога і бажали показати себе перед старими рубаками, ставали на герць сам на сам з метким чванькуватим ляхом, що пишався на баскім коні, повіваючи вильотами бурки. Весела була це наука; багато дорогої упряжі, шабель та ріжної зброї здобували вони собі. На протягу одного місяця дорослі і геть чисто переродилися не так ще давно оперені писклята і стали мужами; навіть вигляд лиця, в якім досі пробивалася хлопяча лагідність, змінився і став твердим і суворим. І старому Тарасові любо було дивитися на своїх обидвох синів, що здобули собі славу найперших рубак поміж молодими. Остапові видко був на роду написаний бойовий шлях й трудне військове звання. Не було випадку, щоб він збентежився або не вмів собі порадити в скруті. Він з незвичайним спокоєм, попадаючи в скрутне становище, вмів добачати небезпеку, що загрожувала йому і в одну мить вишукував способ, щоб викрутитися від неї з тим, щоб потім певніше перемогти її. Навіть не хотілось вірити, що це був двадцятилітний парубок. Всі його рухи були обмірковані й певні і в них не можна було недоглянути завдатків на майбутнього полководця. Могучою силою дихало його тіло, а його лицарська вдача нагадувала собою всі прикмети лева.

— Ого, з нього буде колись добрий полковник! — радів старий Тарас. — Егеж, добрий буде полковник, та ще такий що й батька за пояс заткне!

Андрій знов захоплювався чарівною музикою культа мечів. Він не розумів, що це значить обміркувати, облічувати та мірити наперед свою та ворожу силу. Несамовитими пестощами та божевільним захватом видалась йому битва: ніби не бенкеті почував себе,

в такі хвилі, коли то вогнем пашить голова, в очах все мерехтить, мішається, переплутується, гадаєш людські голови, як грім валяться коні на землю а він мчиться як пяний серед граду куль, поміж блискавицями шабель, бє, рубає і навіть не звертає уваги на завдані йому рани. Нераз дивувався старий батько, дивлючись, як Андрій в запалі боротьби рішався на таке діло, на яке холоднокровний і розумний вояка не мігби рішитись і своїм скаженим наскоком робив чудеса, що й старі досвідчені в битвах рубаки не могли з дива вийти.

— І це добрий — не возьме його враг, — вояка Не такий як Остап, а добрий, теж добрий вояка.

Військо задумало йти походом до міста Дубна, де як ходила чутка, був великий скарб і багато заможних людей. За півтора дня похід скінчився і запорожці зявилися під містом. Мешканці а присягли собі обороняти місто до посліднього зітхання і постановили радше зложити свої голови на майданах та вулицях перед своїми порогами, як допустити ворога до своїх хат. Місто довкола було обведене земляним, годящим валом, в тих місцях, де вал був трохи нижчий, там кожненько стояли високі мури або камяниці обрештова і арматами та й дубовий частокіл. Залога в місті була доволі сильна й добре розуміла своє завдання. Запорожці, запалавши великим завзяттям, почали лізти на вал, але їх привітали сильним гарматним вогнем. Міщани і інші мешканці Дубна, як видко теж не дармували і муром стояли на міськім валі. По їх очах видко було, що вони будуть боронитись до загину і навіть жінки стояли до помочі міщанам і на голови запорожців посипалось каміння, бочки, горшки, окріп, а навіть мішки з піском, що засипав їм очі. Запорожці

не дуже любили здобувати укріплення і вести облогу; це не була їх справа. Кошовий дав наказ відступати, промовивши:

— Нічого, панове товариство, ми відступимо, але не христіянин я буду, а поганий татарин, як ми хоч одного з них живим пустимо з міста. Нехай собі вони, собаки, поздихають з голоду.

Військо відступило й почало облогу міста, а що пильнішої роботи не було, то почало руйнувати все довкола міста, пускаючи з вогнем околишні села, скирти невимолоченого збіжжя; толочило своїми табунами ще не зачеплені серпом ниви, що як на злість вгиналися від зерна та обіцяли неабиякий урожай всім хліборобам. З розпуки, ламаючи руки, дивилися обложені, як пропадає їм праця та одинокий засіб до життя. А тимчасом запорожці, обвівши довкола міста подвійний ланцюг возів, розложилися курінями, як на Січи, курили люльки, мінялися добичею, грали в чехарду, в чіт та лишку і спокійно, не хвилюючись, споглядали на місто.

Вночі розкладали вогні і кухарі по всіх куренях в великих мідяних казанах варили кашу; біля вогнів цілу ніч стояла невсипуща сторожа.

Кошовий велів видавати подвійну мірку горілки, таке водилося при війську тільки тоді, як воно стояло на місці і не було надії на близький похід або битву. Молодим козакам, а з осібна обидвом синам Бульби, дуже не сподобалось таке лежанське життя. Андрій нудився й не міг собі місця знайти.

— Ех, дурна з тебе голова, — розважав його Тарас: — терпи козаче, отаманом будеш! Не той здоров, що поборов, а той, що викрутився! Не той вояка, що не тратить відваги в тяжкій годині, але той добрий козак, що не нудиться без роботи, тер-

пеливо чекає, все витерпить і ти, що хоч йому роби, а він таки на своїм поставить.

Як не зійдеться вогонь з водою, так не зійдеться старий з молодим; кожний з них має іншу натуру і кожний з них на свій лад дивиться на світ божий.

А тимчасом наспів полк Тараса, його привів старий Товкач; з ним зявилися ще два осаули, писар, та інша старшина; всіх козаків зібралося понад чотири тисячі. Було між ними чимало вільного козацтва, так званих охочекомонців, що без поклику, з власної волі стали під козацькі знамена, як тільки почули в чім річ. Осавули привезли синам Тараса благословенство від старенької матері і кожному кипарисовий хрестик з межигорського монастиря. Обидва брати наділи на шию святі хрестики і мимоволі задумались, згадавши стару матір. Як розуміти материнське благословенство та що воно віщує? Чи віщує воно перемогу над ворогом та веселий поворіт додому з добиччю і славою, що гомонітиме в піснях та думах кобзарів по всій Україні на вічні віки, а може . . .? Невідоме майбутнє людини, будучність її, то як той осінній туман, що теплиться над багном; безглуздо кружляють в нім птиці то горою, то низом, божевільно бючись та черкаючись крилами і не можуть одні других розпізнати, голубка не бачить яструба, яструб не бачить голубки і ніхто не знає, як за далеко літає він від своєї загибелі . . . Остап одкинув невеселі думи, заспокоївся і вже давно пішов до свого куріня; не те було з Андрієм, його огорнула якась туга, гадюкою обвила серце й стискала молоді груди.

Вже козаки скінчили свою вечерю. Вечірній присмерк вже давно погас; і чарівна ніч, яка тільки буває в липні, огорнула землю; вертати до свого

куріня та лягати на спочинок йому не хотілося і він стояв, мимоволі дивлючись в картину, що розкинулася перед його очима. Міліони ясних зірок миготіли на небі ярким гострим сяйвом. Всюди по полю, куди не глянь, стояли вози, з облитими дьогтем мазницями, навантажені усяким добром та припасами живности, які пощастилося захопити у ворогів. Біля возів, під возами і оподалік возів, всюди на траві спали запорожці. Всі вони лежали, мальовничо розкинувшись на землі: хто положив собі під голову мішок з борошном, хто шапку, а дехто схилив голову до боку свого товариша. Шабля, мушкет, пістолі, люлька з мідяними бляшками, протичками, кресалом, все це неодмінно було біля кожного козака. Круторогі воли, підгорнувши під себе ноги, лежали білявими купами і з далеку видавалися сірими камінняками, порозкиданими на спадистім полю. На всі боки з трави почав розлягатись голосний хропіт військового брацтва, а з поля відкликались йому пронизливим іржанням козацькі коні, що ремствували на свої спутані ноги. Але між тим щось могутнє й страшне перемішалось з красою липневої ночи. Це була заграва пожеж, що десь далеко догоряли. В однім місці полумя спокійно й величаво стелилося на небі; в іншім знов, натрапивши на щось дуже горюче, раптом блискавицею вихопившись в гору, свистіло і летіло високо, високо, аж до самих зір і пошарпані його віхті погасали в небесній далині. Там-обгорілий чорний монастир, як суворий картезіянський чернець, стояв грізно і при кожнім відблиску пожежі виступала з темряви його понура велич; там горів монастирський сад; причувалося, неначе дерева шиплять, обкурені димом, і коли вискакував вогонь, він раптом обвивав фос-

форовим, синьо-вогняним сяйвом стиглі китяги слив, або перемінював в червоне золото то тут, то там жовтіючі груші і тутже поміж ними чорніло повішене на стіні будинку, або на сухій гиляці тіло нещасного жида, або черця, що попеліло разом з будинком в вогні. Над вогнем високо кружляло птацтво, що виглядало, як хмара чорних, дрібненьких хрестиків на червонім тлі. Обложене місто неначе заснуло: шпилі і острішки, частокіл і стіни легенько рожевіли у відблисках далеких пожеж. Андрій обійшов козацькі ряди. Огні, біля яких сиділа варта, дотлівали й готові були кожної хвилі погаснути, а варта спала, наївшись аби-чого, скільки козацька душа забажала. Він дивлючись на таку козацьку необачність, подумав: «Добре, що хоч близько нема небезпечного ворога, то й нічого боятись.» Нарешті сам він пійшов до одного воза, вискочив на нього та й ліг горілиць, поклавши обидві руки під голову; але не міг заснути і довго дивився на небо: ціле небо було перед ним, як на долоні; чисте і прозоре було повітря; ясним сяйвом мерехтів чумацький шлях, засіяний зірками і поясом навкісь оперізував небо. Час від часу на Андрія находило щось ніби дрімота і легесенький туман на один мент застеляв очі, а потім знов виринало ясне і чисте небо.

В туж саму мить перед ним майнула ніби якась чудна тінь людського обличчя. Думаючи, що це йому з просоння привиділося і само собою щезне, він широко розкрив очі і побачив, що над ним схилилося виснажене, висохле на тріску обличчя і дивилося йому просто ввічі. Довге та чорне, як вуголь, волосся, неприбране, розпатлане мичками вилізало з-під чорної, накинутої на голову, хустки; і страшний вогонь зіниць і мертвецькі риси лиця,

чорного як земля, наводили на думку, що це не жива людина, а привид. Він мимоволі вхопив в руки пищаль і промовив немов з пропасниці:

— Хто ти? якщо ти нещасний дух, щезни з очей: коли-ж ти жива людина, то в недобрий час задумала жартувати зо мною, — убю за одним вистрілом.

Привид не одповів нічого, тільки положив палець на уста і немов благав мовчати. Він опустив руку і почав пильніше приглядатися примарі. По довгім волоссю, шиї та розхристаних смаглявих грудях він пізнав жінку. Але, як видно, була вона стороння людина; обличчя її було смагляве й виснажене голодом; широкі вилиці гостро виділялися на мізерних, запалих щоках; вузенькі очі косо прорізувались вгору. Чим більше придивлявся він тому обличчю, тим більше впевнявся, що десь бачив таке обличчя та що воно йому знайоме. Нарешті не втерпів він і спитав:

— Скажи, хто ти? Мені здається, що я знав тебе і вже десь тебе бачив.

— Два роки тому в Києві

— Два роки тому . . . в Києві . . . здивувався Андрій, пильно нагадуючи в думках все, що лишилося йому в памяті з колишніх бурсацьких часів. Він глянув щераз пильно в очі женщині і скрикнув на все поле: Ти татарка, служниця панночки, дочки воєводи.

— Цить! — промовила шепотом татарка, зложивши руки на грудях, як до молитви. Вона затремтіла, як осиковий лист, немов пропасниця нею тряcла і повернувши голову на козацькі вози, довго дивилася, чи не пробудився хто з козаків, почувши насамовитий крик Андрія.

— Скажи, скажи, яким способом ти тут опини-

васи? запитався Андрій, задихавшись, а голос за кожним його словом рвався і тремтів з великого душевного зворушення. Де панночка? Чи жива вона?

— Вона тут в місті.

— В місті? — промовив він, трохи не скрикнувши на все поле, і почув як кров йому вдарила до голови. — Чого-ж вона? Що-ж вона робить в місті? Чого вона тут?

— Тому, бо сам старий пан в місті: вже півтора року минуло, як він воєводою в Дубні.

— Як-же — вона вийшла заміж? Та говори-ж бо ти — яка ти дурна! — що з нею тепер, що вона робить?

— Вона вже другий день не їла нічого.

— Що?

— В цілім місті нема навіть куска хліба, усі вже давно їдять землю.

Андрій остовпів від таких слів.

— Панночка бачила тебе з міського валу разом з запорожцями. Вона сказала до мене: йди і скажи йому, якщо він памятає мене, то нехай прийде до мене, а як він не памятає мене, то нехай передасть тобою шматок хліба для моєї старенької матері, бо не хочу дивитись, як умре мама з голоду. Краще я попереду умру, а вона нехай після мене вмирає. Проси його, благай, припади йому до ніг й обійми руками коліна: він також має стареньку матір, нехай же він ради своєї старенької матері передасть шматок хліба!

Ожили спомини й збудили безліч усяких думок та почувань в душі молодого козака.

— Але як-же ти тут опинилася? Як ти прийшла?

— Підземним ходником.

— Хіба-ж є підземний хідник?

— Є.

— Де?

— А ти не зрадиш, лицарю? . .

— Кленусь Христом Богом!

— Треба тільки спуститись в балку й перейти притоку, він тамечки за очеретом.

— Він тягнеться аж до міста?

— Простісінько до монастиря.

— Ходім, ходім швидше!

— Але ради Христа і його Святої Матері, дай кусок хліба!

— Добре, зараз буде. Стій тутечки біля воза, або краще лягай на возі: тебе ніхто не побачить, все спить, я зараз вернуся.

І він пішов до возів, де зложені були ріжні припаси їхнього куріня. Серце тіпалося в грудях, немов хотіло вискочити.

Минувшість, що була заглушена брязкотом шабель та прислонена димом теперішніх козацьких вогнищ, знов вийшла на верх і в свою чергу утопила теперішність. І знову виринула, як з чорної морської безодні, горда панна; знов майнули в його памяті її білі руки, очі, що вміли так любо сміятися, уста, розпущені, густі, чорні коси, що кучерявими смугами вилися на грудях і ровкішний, гнучкий дівочий стан. Ні, вони не погасли, не завмерли в його душі, тільки відступились на бік, щоб дати простір і волю іншим таким-же палким почуванням; але часто, дуже часто зявилися вони і в сні тривожили молодого козака і часто, прокинувшись серед ночі, довго не міг заснути й не знаючи, що воно за причина.

Він йшов і щораз швидше і голосніше билося серце, а на саму згадку, що знов побачить він її, аж коліна вгиналися під ним. І вближившись до возів, він цілком забув зачим прийшов: він став

і довго тер чоло рукою, нагадуючи, що це таке йому треба зробити. І він раптом аж здрігнувся з жаху, йому прийшло на думку, що вона вмирає з голоду. Він кинувся до воза, узяв кілька великих паляниць хліба під паху, але зараз погадав собі, що чорний разовий хліб, який їдять невередливі запорожці, не годиться для її ніжного складу. Тут він нагадав собі, що вчора кошовий сварив кухарів за те, що виварили на саламаху всі гречані крупи, а їх вистало б добре на три рази. Упевнений, що застане чимало саламахи в казанах, він добув батьківський подорожній казанок і з ним попростував до кухаря їх куріня, що спав біля двох величезних казанів, під якими ще ярів присок. Заглянувши до казанів, він аж здивувався: вони були оба порожні. Треба було неабиякої сили, щоб зїсти стільки саламахи, тим більше, що в їхнім курині було менше козаків як в інших курінях. Він заглянув до казанів інших курінів, — ніде ні порошинки. Йому мимоволі згадалася приказка: «Запорожці, як діти: звари мало — зїдять, — звари багато — теж нічого не оставлять.» Що-ж йому робити? Правда, був десь, здається на батьківім возі мішок з булками, який забрали козаки, грабуючи монастирську кухню. Він попростував до батькового воза, але його не було на возі. Остап взяв собі його замість подушки під голову і, розложившись на землі, хропів на все поле. Андрій схопив мішок одною рукою і шарпнув так, що голова Остапа стукнулася об землю і він, схопившись з просоння, присів і з заплющеними очима закричав на ціле горло:

— Тримайте, держіть бісового ляха, ловіть коня, коня ловіть!

— Мовчи, бо вбю! — крикнув з переляку Андрій і замахнувся на нього мішком.

Але Остап і без того більше не балакав, притих і пустив такого хропака, що від його подиху аж трава, на якій він спав, додолу хилилася.

Андрій боязливо оглянувся на всі боки, щоб впевнитись, чи не розбудило кого з козаків сонне верзякання Остапа. Чубата голова в другім куріні підвелася і, заглянувши довкола, знов впала на землю. Перечекавши ще зо дві хвилини, він нарешті пішов зі своїм тягарем.

Татарка лежала ні жива, ні мертва.

— Вставай, підемо! Всі сплять, не бійся! Чи зможеш ти хоч один хліб підняти, якщо мені буде незручно нести?

Не діждавшись відповіді, він закинув собі на плечі мішок з хлібом, проходячи біля якогось воза, він ухопив ще один мішок з просом, взяв в руки навіть ті бохонці, які впочатку хотів дати татарці і пригнувшись трохи під вагою, йшов сміливо поміж рядами запорожців, що спали мертвецьким сном.

— Андрію! — промовив старий Бульба, як він проходив повз нього.

Серце його завмерло; він зупинився, затремтівши з ляку, тихо спитав:

— А що?

— З тобою баба! Ех, облатаю я тобі боки, як тільки встану! Не доведуть тебе баби до доброго!

Сказавши це, він оперся головою на лікоть і почав уважно пригладатися закрученій в рядно татарці.

Андрій стояв ні живий, ні мертвий і немав відваги глянути в лице старому батькові. І коли нарешті Андрій вібрався на відвагу, підвів очі і глянув на нього, старий Бульба вже спав, поклавши голову на долоню.

Він перехрестився. Йому відлягло від серця і весь

страх відлинув ще швидше, ніж прилинув. Коли-ж він нарешті обернувся, щоб глянути на татарку, вона стояла перед ним, як нежива, камяна фіґура, закутана в рядно, а відблиск далекого зарева, спадахнувши, освітив її мутні, як у мерця, очі. Він ґіпнув її за рукав і вони пішли у-двох озираючись позад себе, аж нарешті по узбіччю обережно спустилися в жолобину, — схожу на яр, або краще сказати балку, — на дні якої ліниво слезився потічок, густо порослий осокою та засіяний купиняками. Спустившись в балку, вони щезли з виду козацького табору, що стояв в чистім полі. Бо, як оглянувся Андрій, то за ним стрімкою стіною, вище за високість людини, вдіймалося узбіччя, а на вершку його колихалися стебелця буряну; над ними сходив місяць, на зразок, навкося поставленого серпа, зі щирого, червоного волота. З поля повіяв вітерець, немов вістку подавав, що вже до ранку недалеко. Але не озивалися півні в цілім околі: ні в місті, ні в зруйнованих оселях вже давно не стало півнів. Через невелику кладку перехопилися вони через потік і перед ними виріс протилежний беріг що, в порівнанню з попереднім, вдавався високою, стрімкою кручею. Зараз видко було, що в тім місці кріпость була найбільше надійна та найкраще забезпечена самою природою; так чи інакше, але шанці були тут нижчі і ні один жовнір не стояв тут на варті. Але зате трохи далі стояв міцний монастирський мур. Стрімкий беріг густо заріс буряном, а в невеличкій жолобині поміж ним і потоком, стіною стояв очерет, мало не в чоловіка заввишки. На вершині кручі стояли останки плота, які вказували на те, що там колись був город, перед ним — широкий лопух; із-за нього визирала лобода, дикий, колючий будяк і соняшник, що вище

всіх задер голову. Тут татарка скинула черевики і пішла босоніж, підобравши обережно спідницю, бо місце було тут багнисте і залите водою. Просунувшись через очерет, вони спинилися перед купою хмизу та фашини. Відсунувши на бік хворост, побачили вони закамарок, а радше дірку, що була трохи більша, як челюсти в печі, в якій печуть хліб. Татарка схилила голову і перша увійшла в закамарок; а за нею пішов Андрій, мало не вдвоє зігнувшись, щоб пропхатись зі своїми мішками і як стій їх обгорнула страшна, непроглядна темрява.

VI.

Андрій ледве посувався за татаркою темним, вузьким підземеллям, двигаючи на собі мішки з хлібом.

— Ще трохи і нам буде видніше, — ми саме підходимо до цього місця, де я поставила каганчик.

І дійсно, на чорні стіни підземелля почав падати ледве помітний віблиск світла. Вони дійшли нарешті до того місця, де з одного боку ходника була заглубина, що як здається було призначене на капличку; принаймні так виглядало те місце, бо до стіни замість престола, був приставлений вузенький столик, а над ним висів старенький ,полинялий образ католицької Божої Матери. Невеличка срібна лямпадка ледве блимала, кидаючи слабеньке світло на образ. Татарка схилилася й підняла з землі залишений тут мідяний каганчик на тонкій, високій підставці, з причіпленими з боку на ланцюжку щипцями, гострою протичкою, щоб поправляти гніт і маленьким гасничком. Підвявши його, вона засвітила під землею і вони, йдучи разом осяяні ясним світлом, то

огорнуті чорними, як вуголь, тінями, дуже нагадували собою образи голяндського маляра Гергарта Гонтгорста, якого італійці прозвали Gerardo dalle notti, себто: Ґерард темної ночі. Свіже та вродливе обличчя лицаря, що сяло вогнем сили і молодости, кидалося ввічі, як страшний контраст супроти його мізерної, виснаженої провідниці. Підземний хідник став трохи ширший, так що Андрій мав змогу випростувати кости і трохи вільніше дихнути. Він почав цікаво придивлятися земляним стінам, що дуже нагадували йому київські печери. Так само як і в київських печерах, тут були поробл ені в стінах глибокі ніші і навіть місцями стояли домовини; де-не-де навіть валялися людські кістяки, що, зотлівши від вогкости, на муку розсипалася. Видко, що й тут жили прави люди що овалися перед житейськими бурями скорботами і спокусами. Місцями почувалася під ногами велика вогкість так, що вони іноді мусіли брести по кістки в воді та болоті. Андрій мусів частенько ставати, щоб дати змогу відпочити своїй провідниці, яка з великої утоми насилу волікла ноги. Крім того, невеличкий шматок хліба, який вона проковтнула, спричинив корчі в животі, який вже давно двик від поживи і вона частенько, зупинившись стояла як неживна на однім місці.

Нарешті вони дійшли до маленьких залізних дверцят.

— Ну, слава-ж тобі Господи, ми вже прийшли, — озвалася ледве чутно татарка, піднесла руку, щоб застукати до дверей, але останки сил покинули її. Андрій, вмить у горюкіт луною покотився і це був певний знак, що за дверима і то ж в місце, годом цей гомін змінився. відбившись як здавалося від високого склепіння

Не більше, як за дві хвилини забряжчали ключі і здавалося, що хтось спускається по сходах. Нарешті дверці заскрипіли і відчинилися; їх зустрів монах, стоючи на вузеньких сходах з ключами і свічкою в руках. Андрій мимоволі здрігнувся, побачивши католицького ченця, який своєю особою викликав в козацьких душах таку несказану огиду, що вони поступали з ними ще гірше, як з жидами. Монах теж відскочив назад, несподівано побачивши козака перед собою, але татарка кинула якесь незрозуміле слово і він заспокоївся. Він посвітив їм на сходи, зачинив за ними двері, повів їх сходами до гори і вони опинилися під високим склепінням монастирської церкви. Перед одним вівтарем, що заставлений був свічами на високих ліхтарях, клякнувши тихо, молився ксьондз. Біля нього з обидвох боків клячали молоді парубки в білих комжах з мережковими комірцями зверха і з кадилами в руках. Він молився, щоб Господь показав чудо і визволив місто з великої біди, щоб дав силу тим, що впали духом, щоб вони могли перенести всі злидні; щоб одігнав геть іскусителя, що засівав кукіль зневіри в людські душі, які нарікали на Бога та плакали на свою лиху долю. Кілька жінок, що скидалися більше на зяви другого світа, ніж на живих людей, стояли навколішках опершись, а то поклавши знесилені голови на спинки стільців та почорнілих деревяних лавок, що стояли перед ними; декілька мужчин, обпершись об кольонки та стовпи, що підпирали бічне склепіння, таксамо у великій журбі стояли навколішках. Вікно з ріжнокольоровими шибками заграло рожевим сяйвом досвітку, кидаючи на поміст ріжнобарвні кружальця: сині, жовті, червоні осінили вони раптом похмурий

костел. Цілий вівтар в далекім заглубленню потопав в огнях; кадильний дим розстелався в повітрю і мерехтів всіми кольорами веселки. Як зачарований споглядав Андрій зі свого темного кутка на те химерне, світляне диво. В ту-ж саму мить могутні звуки орґана покотилися по цілім костелі; вони змагалися щораз більше і більше, зростали і нарешті перейшли у важкий рокіт громів і неначе обірвались, замінившись на райську музику, полинули ген високо, аж під склепіння своїми тоненькими журливими згуками, що нагадували принадні дівочі голоси, а потім знову все покрив густий рев і рокіт і все затихло. І довго ще потім переливалося, тремтіло те громове рокотання під склепіннями і слухав Андрій цієї дивної музики, з дива аж рота розявивши. В той мент почув, що хтось сіпав його за полу жупана.

— Вже час! промовила татарка.

Вони перейшли крізь костел, непомічені ніким, вийшли опісля на майдан, що притикав до нього. Майдан мав вигляд великої квадратової скрині і не було на нім ні живої душі; правда, на середині майдану стояли ще деревляні страґани, столики, лавки, що найкраще свідчили про те, що тут не так давно, може тиждень тому, був базар, повний усякої живности. Вулиця, яких ще тоді не було в звичаю вимощати камінцями, виглядала, як велика, засохла грудка болота. Довкола майдану стояли камениці та одноповерхові глиняні домики на стовпах, звязані поперек замками з брусів, як звичайно в ті часи будувалися люди по містах, а які ще й тепер можна бачити в деяких околицях Литви та Польщі. Всі ці домики стояли, немов придавлені не вмірущими високими дахами з беаліччю віконець та продушин. З одного

боку майдану, не дуже далеко від костела, стояв вищий, та цілком одмінний від інших, будинок, либонь магістрат, чи якась інша урядова установа. Будинок був збудований на два поверхи, а над ним двома луками здіймалася башта, в якій стояв вартовий. Великий годинник був вправлений у дах. Здавалося, що на майдані нема ні живої душі, але Андрієві причувся не то стогін, не то тихе зітхання. Розглянувшись, помітив він на другім боці майдану двоє чи троє людей, що немов лежали непорушно на землі. Він впялив очі, щоб роздивитись краще, чи сплять вони, чи повмирали і в той сам мент спотикнувся на якусь річ, що лежала у нього під ногами. Це було неживе тіло молодої жінки, очевидно, жидівки. Здається, вона була ще дуже молода, хоч на її виснаженім, скривленім обличчю не можна було цього доглянути. На голові у неї була рожева шовкова хустка; перлове чи може шкляне намисто двома рядками прикрашувало її наушники; кучері двома чи трьома пасмами висунулися з-під них на худу шию з натягнутими жилами. Біля неї лежало немовлятко, в конвульсіях схопившись руками за виснажені груди і скрутило їх мимоволі руками, не знайшовши в них молока. Воно вже більше не плакало і не кричало, тільки по його животику, що здувався то знов опадав помаленьку, можна було здогадатись, що воно ще не вмерло, а вже готовилося випустити останній дух. Вони пішли вулицями і їх спинив якийсь біснуватий, котрий побачивши в Андрія дорогоцінну ношу, кинувся на нього як тигр і вчепившись його руками, закричав: «Хліба»! Але не було в нім сили, щоб могла зрівнятись з його божевіллям; Андрій одпхнув його: він впав на землю. Аж з милосердя шпурнув він йому бохонець

хліба і біснуватий кинувся на хліб, як скажений собака, погриз його, покусав і там, де лежав на вулиці, сконав в страшних конвульсіях, вже віддавна немаючи нічого в роті. Мало не на кожнім кроці наверталися їм на очі страшні жертви голоду. Здавалося, що вони не могли видержати страшних мук у себе вдома і вмисно вибігали на вулиці, щоб хоч повітрям заспокоїти свій голод. Біля воріт одної хати сиділа старенька бабуся і не можна було вгадати, чи спить вона, чи вмерла, чи так конає: так чи ні, але вона вже не чула і не бачила нічого і, схиливши знесилену голову на груди, сиділа, як здеревеніла на однім і тім самім місці. З даху сусіднього дому звисав зачеплений на мотузі, натягнутий й висохлий на тріску труп вішальника: бідолаха не міг до кінця витерпіти страшної голодової муки і постановив власною рукою вкоротити своє злиденне життя.

Дивлючись на всі ці страшні познаки голоду, Андрій не втерпів і спитав татарку:

— Та невжеж вони не могли знайти нічого, щоб піддержати своє життя? Це-ж усякому відомо, що як прийде великий скрут, тоді, хоч не хоч, він мусить живитися такими тваринами, якими закон не дозволяє живитися; як голод, то можна їсти все, що трапиться.

— Усе поїли, — відказала татарка, — всю худобу: ні коня, ні пса, а навіть миші, хоч зі свічкою гляди, то не знайдеш в цілім місті. У нас, в місті ніколи не було великих запасів живности; все привозили дооколишні села.

— Але як-же так, що ви, погибаючи такою страшною смертю, всетаки думаєте оборонити місто.

— Так, дуже можливо, що воєвода був-би віддав місто, але учора вранці полковник з Буджаків

пустив яструба до міста з запискою, щоб не піддавалися, бо він іде зі своїм полком на підмогу, тільки дожидає ще другого полковника, щоб разом іти на одсіч міста. І тепер їх сподіваються кожної години . . . Але ось ми вже прийшли на місце.

Андрій вже здалека бачив будинок, що був відмінний від усіх інших будівель в місті, як видко будований під доглядом якогось італійського архітекта: високий на два поверхи, був він побудований з гарних тоненьких цеглин. Понад вікнами першого поверху виставали карнізи з сірого ґраніту; другий поверх складався з невеличких луків, що творили з собою ґалєрію; поміж луками помішалися ґрати з гербами. Зовнішні, широкі сходи з доброї цегли тягнулися на майдан. Внизу на боках сходів сиділи два вартові, мальовничо під міру придержуючи одною рукою свої келепи, а другою підпирали свої знесилені голови і таким чином, швидше були схожі на мармурові статуї, як на живих людей. Вони не спали і не дрімали, але як видно були байдужні до всього; вони навіть не глянули на тих, що ішли по сходах. На горі при кінці сходів вони наткнулися на воїна в дорогих шатах, озброєного з голови до ніг з молитвенником в руці. Він підвів на них свої утомлені очі, але татарка сказала йому якесь слово і він знов потупив їх в розкриті сторінки молитовника.

Вони увійшли в першу кімнату, доволі простору, що здається була почекальнею, чи просто таки передпокоєм, тут повно було людей; сиділи вони як прийшлося по-під стінами, були тут: воїни, слуги, псарі, гайдуки, підчаші та інші челядинці, без яких, щоб показати свій стан, не міг обійтися ні один вельможа, чи то визначний військовий, чи то дідич

великих маєтків. Чутно було сопух від свічок, що вже догоріли; посередині кімнати світилася ще пара свічок на великих, мало не заввишки чоловіка, ставниках, не дивлючись на те, що вже давно крізь ґрати великого вікна заглядав всміхнутий світанок. Андрій вже намірився йти просто в широкі дубові двері, приоздоблені гербами та безліччю всіляких прикрас, але татарка смикнула його за рукав і показала на менші двері в стіні з боку. Крізь них увійшли вони на коритар, а опісля в кімнату, яку він почав уважно розглядати. Світло, що падало в кімнату крізь щілку віконниць, зачепило де-що: малинову фіранку, позолочений карніз і малюнки на стіні. Тут татарка сказала Андрієві зачекати, відхилила двері в другу кімнату і звідтіля впав сніп яркого світла. Він почув шепіт і тихий дівочий голос і затремтів зі зворушення. Крізь відчинені двері він побачив, як майнула стрункa жіноча постать з довгою, пишною косою, що гадюкою обвилася на піднесену догори руку. Татарка вийшла і попросила його увійти. Він пішов, як зачарований і не знав, як і коли увійшов до середини і як за ним зачинилися двері. В кімнаті кривавими язиками горіли дві свічки, лямпадка блимала перед образом: під ним стояв високий столик, по католицькому звичаю, з підніжком, на якім стають навколішки в часі молитви. Але не за цим шукали його очі. Він обернувся на другий бік і побачив женщину, що немов застигла і закам'яніла, подавшись цілим тілом наперед, здавалось, немов ціла її постать, ціле її єство хотіло кинутись йому назустріч, але спинилося і завмерло. І він з дива, як остовпілий, стояв перед нею. Це не була вона, яку він уявляв собі у своїх снах і мріях, це не була та сама дівчина, яку він колись бачив і знав,

вона навіть не подібна була до тієї, але у-двоє краща, у-двоє принадніша була вона тепер, ніж перед тим: тоді були в ній маленькі недостачі, помічалось щось не скінчене, але тепер це був мистецький твір, на який ґеній кинув останні мазки своєї палітри. Та, колишня була принадна пустійка, ця теперішня була красуня, як весняна квітка в повнім розквіті своєї краси. Велике почування любови іскрилося в її піднесених очах, не уривки, не натяки на почування, але щире наскрізь, чисте як кришталь почуття. Ще сльози не обсохли на очах й заснували їх чарівним, іскристим серпанком, що пронизував серце і душу. Груди, шия і плечі розвинулися в таку гарну форму, що вважається досконалою красою; волосся, що колись ніжними, кучерявими жмутками неслухняно розпливалося по обличчю, змінилося на довгу, пишну косу, частина якої була підібрана, а друга розкинулася, на всій довжині руки і довгими ніжними, принадно вигнутими пасмами спадала на груди. Здавалося, що всі риси її змінились до непізнання. Як не старався він хоч одну відшукати з тих, що їх носив у своїй памяті, в своїм серцю, але ні одної не лишилося. Хоч як велика була блідість її обличчя, але тим не втратила вона нічого зі своєї краси; навпаки, вона немов додавала й ще більшої принади, та чогось такого, що перед ним не можна було встоятись. І огорнув душу Андрія якийсь невідомий страх і як остовпілий стояв він перед нею. Її, як видно, теж вразила вродлива постать козака, що стояв перед нею, як втілення юної мужеської краси і сили, що навіть у своїй смирній поставі зраджував вогонь молодости, сміливість, рух; ясним вогнем сильної волі горіли молоді очі, сміливою дугою вигнулись оксамітні брови, загорілі

від сонця та засмалені од вітрів щоки пашіли чистим, молодечим вогнем і як дорогий шовк полискував чорний вус.

— Ні, я не всилі віддячитись тобі, великодушний лицарю, — сказала вона і як срібний дзвінок заломився її голос: — один Бог може заплатити за все гарне; не мені слабій жінці . . .

Вона потупила свої очі; принадними, сніжно-білими кружочками насунулися на них повіки, обмережані довгими, як стріли, віями; похилилося її вродливе обличчя, облите з долу ніжним румянцем. Ані слова не міг висловити Андрій на такі речі; йому хотілося висловити все, що зібралося на душі, — висказати все до чиста, з таким запалом, як воно у нього зібралось на душі, — але не міг. Почув він, як щось заціпило йому уста; згуки завмерли, які ще вилилися у слова: Він зрозумів, що не йому, вихованому в бурсі і серед свисту куль та брязкоту шабель, відповідати на таке і розлився на свою козацьку вдачу.

В той час увійшла в кімнату татарка. Вона вже встигла нарізати шматками хліба, принесеного лицарем, несла його на золотім полумиску і поставила перед своєю панночкою. Краля глянула на неї, на хліб і підвела очі на Андрія, — і багато дечого було в тих очах. Той ласкавий погляд, немов промовляв, що не всилі висказати всіх тих почувань, що огорнули душу, був більше зрозумілий як всі слова на світі. Йому з душі немов важкий камінь звалився; здавалося, все прорвалося. Всі пориви душі, всі почування, які немов хто спинив заставками, прорвалися і, почувши себе на волі, хотіли вилитися бистрими потоками слів, але в цю мить красуня звернулася до татарки і з тривогою в голосі спитала:

— А мама? Ти занесла їм?

— Вони сплять.

— Татові?

— Занесла. Він сказав, що сам прийде подякувати лицареві.

Вона взяла окраєць хліба й піднесла його до уст. З невимовною насолодою дивився Андрій: ломала хліб своїми, як зі слонової кости виточеними пальчиками і їла; і раптом згадав він про біснуватого з голоду, що при нім віддав Богу душу, проковтнувши шматок хліба. Він побілів як стіна, схопив її за руку й закричав:

— Годі вже! Не їж більше! Ти вже давно не їла нічого, хліб може тобі пошкодити.

І вона, як стій, опустила свою руку, положила хліб на полумисок і, як слухняна дитинка, покірно гляділа йому в очі. І нехай би висказало людське слово . . . але ні, не вспіє висказати ні долото, ні пензель маляра, ні величаве, могутнє слово цього, що можна іноді прочитати в погляді дівчини, ані того чарівного почування, що огортає душу того, що дивиться в ті дівочі очі-зірниці.

— Царице ти моя! — скрикнув Андрій, і в душі, як весняна повінь прорвалися ріжні почування: — чого тобі треба? чого ти бажаєш? — скажи мені! Загадай мені неспроможну роботу, якої ніхто не виконає на цілім світі, я побіжу виконати її! Скажи мені зробити щось таке, чого не вспіє виконати ні один чоловік, — я все зроблю, я загублю душу свою. Загублю, загублю! і погубити душу задля тебе, я присягаюсь Христом-Богом, це для мене буде велика радість . . . але ні! . . . цього не можна сказати! У мене три хутори, половина батьківських табунів

мої, все, що принесла батькові моя мати, з чим навіть вона перед ним ховається — все моє! Ні в одного з наших козаків тепер немає такої зброї, як моя; за сам держак моєї шаблі дають мені найкращий табун і три тисячі овець. І всього того я зречуся, закину, покину, спалю, утоплю, якщо ти вимовиш хоч одно слово, або моргнеш своєю чорною шовковою бровою! Я знаю, навіть дуже можливе, що я плету дурниці і не до речі, та що це ні пришити, ні прилатати; звісно, що я, проживши свій вік в бурсі і на Запорожжю, не вмію так говорити, як бесідують там, де гостять королі, князі і всі найславніші люди з-поміж лицарства. Я бачу, що ти істота, яку Бог сотворив відмінною від усіх нас і не може зрівнятись з тобою ні одна шляхетська жінка, ні дочка-дівчина. Ми навіть недостойні бути твоїми рабами; тільки ангели можуть тобі служити.

З великим захопленням, немов заворожена, слухала дівчина, не пропускаючи нічого зі щирих, палких слів, як в дзеркалі відбивалася палка, переповнена молодечою силою, душа. І кожне, просте слово його щирої речі, добуте зо дна душі, вогнем палило. Подалося наперед її вродливе обличчя, відкинула назад неслухняне волосся, розкрила уста і довго дивилася з розкритими устами. Потім хотіла щось сказати і раптом зупинилася, згадавши, що до кого іншого належить лицар, що батько, брати і вся вітчина стоять лютими местниками у нього за плечима, що страшні запорожці облягли місто, що всі вони загинуть під руїнами міста . . . і на очах її виступили сльози; вона вхопила хустку, гаптовану шовком, закрила нею лице і в одну мить хустка стала мокра од сліз; і довго сиділа вона в задумі, відкинувши назад свою чарівну голову, прикусивши білими, як сніг зубами, свою нижню губу,

— немов-би її зненацька укусила люта змія, — і не знімала з лиця хустини, щоб не бачив він її страждань, її невимовної муки.

— Озовися до мене хоч єдиним словом! — просив Андрій і взяв її за ніжну, як оксамит білу ручку.

Від цього дотику його немов приском обсипало, по всіх жилах розлився дивний вогонь і він міцніше стискав ручку, що спокійно лежала й його руці.

Але вона, не одриваючи хустки від свого заплаканого обличчя, стояла як скаменіла.

— Чого ти сумуєш, душе моя? Скажи, кохана! Скажи, чого ти журишся?

Шпурнула вона геть хустину від себе, загорнула з чола довге волосся, що вперто лізло їй в очі, і як тиха, чарівна музика поплили з її уст журливі слова, такі тихі, такі смутні, як гомін вітру, що в тиху, вечірню годину торкає очерет своїм крилом на березі сонної ріки: і зашелестить, задзвенить, немов тихе зіхання чується в тім шумі і зупинившись, зі смутком в серці, як зачарований, слухає їх спізнений мандрівник, не помічаючи навіть, що вже смеркає, не чує, як з поля вертають женці і співають веселих пісень, і десь далеко на дорозі тарахкотить порожній віз.

— Чи-ж нема мене чого жаліти? Чи не бездольна ненька, що породила мене на світ? Чи не гірка моя доля? Чи не лютою мачухою стала ти мені, моя доле? Всіх ти привела до моїх ніг: найзнатніших панів зі всього цілхецтва, багатих дідичів, графів, сторонніх баронів і весь цвіт нашого лицарства. Усім їм вільно було любити мене і за велике щастя вважав би кожний з них мою любов. Треба було мені тільки махнути рукою і найкращий з них вродою та найславнішого роду став би під вінець

зо мною. Та ні до одного з них не прихилила ти мойого серця, лиха ти доле моя; поминула ти найкращих лицарів нашої землі і прихилила моє серце до чужого, до ворога нашого. За що-ж ти, Пречиста Діво, Мати Божа, за які гріхи, за яке тяжке лихоліття так без перестанку, так немилосердно караєш мене? В щастю і в розкошах минали мої дні; найкращі страви, найсолодші вина були мені поживою. І нащо все це здалося? До чого воно довело? До того, щоб нарешті умерти найстрашнішою смертю, якою не вмирає найбідніший старець в цілім королівстві? Ще мало цього, що присуджена на страшну смерть; мало цього, що перед своєю смертю я буду своїми очима дивитися, як в страшних муках будуть вмірати отець і ненька, за яких я двадцять раз віддала б своє життя; ще мало цього: треба було, щоб перед своєю кінчиною побачила і почула слова і таку любов, якої я ще не бачила. Треба було, щоб він своїми словами пошматував моє серце, щоб моє безталання було ще гіркішим, щоб ще тяжче було мені вянути в цвіті літ, щоб ще страшнішою була смерть моя і щоб я, вмираючи, ще більше проклинала тебе, моя доле, зневажаючи Тебе, — прости мою провину, — Свята Божа Мати!

І як затихла вона, тяжка журба і безнадійність відбилася на її обличчю і великий смуток виявляла кожна його риска і все, почавши від чола і очей зі спущеними віями готовими до плачу, до сліз, що завмерли та засохли на лицях з легеньким румянцем, все це, немов, говорило: Це обличчя великої страдниці, що крім безталання, нічого не зазнала на своїм віку.

— Чи чувано коли таке на світі, не могло та й не може бути, — почав Андрій, — щоб найкраща і найліпша з жінок переносила такі страждання,

коли вона вродилася на те, щоб перед нею, як перед святою, все, що є найкраще на світі, схиляло свою голову. Ні, ти не вмреш! Ти не можеш вмерти. Присягаюсь тобі моєю душею і всім, що найдорожче мені на світі, ти не вмреш! А як вже так зложиться і нічим, — ні силою, ні молитвою, ні завзяттям — не можна буде відхилити від тебе гіркої чаші, то ми умремо удвох з тобою і то попереду я умру, умру перед твоїми очима; біля твоїх ніг і хіба мене померлого розлучать з тобою.

— Не зводь, лицарю, і себе і мене, — озвалася вона, безнадійно хитаючи своєю прекрасною головою: — я знаю, на превеликий мій жаль, я знаю дуже добре, що тобі не можна мене кохати; я знаю, який страшний обовязок і тяжкий заповіт лежить на твоїй душі; тебе кличе батько, побратими, рідний край, а ми — ми вороги тобі.

— Та що мені батько, товариші, вітчина? — гукнув Андрій, мотнувши гордо своєю головою і випростував свій стан, як струнка, надрічна сокорина. — Якщо ти хочеш знати, то я тобі скажу ось що: нема в мене на всім світі нікого! Нікого! Ти чуєш, нікого нема! — повторив він таким голосом, потвердивши таким махом руки, яким твердий завзятий козак виявляє свою рішучість і пускається на діло, що для другої людини неможливе і немисливе. — Хто-ж це казав, що моя вітчина Україна? Хто наказав мені вважати її вітчиною? Вітчина це те, чого шукає наша душа, що для неї наймиліше на світі. Моя вітчина — це ти! Ось моя вітчина! І понесу я цю вітчину у своїм серцю і буду носити її поки мого віку і нехай спробує хто з козаків вирвати її відтіль! І все, що тільки маю, все продам, все віддам, все погублю за таку вітчину!

Остовпівши з дива на одну мить, як чудова статуя, вона дивилася йому ввічі і раптом заридала і в справжню жіночою рішучістю, на яку зважиться тільки нерозважна але великодушна женщина, створена для щирих душевних поривів, кинулася вона йому на шию і, обхопивши білими як сніг руками, з радощів заплакала. В той сам час почувся на вулиці якийсь неясний шум і крик та приглушений звук труб і барабанів; але він не чув нічого: він чув тільки любий подих коханих уст, що неземною ніжністю обвивали його, як рясні сльози струмочками текли на його обличчя і запашне волосся, що зсунулося з голови, обкружило його своїм чорним блискучим шовком. В той сам мент прибігла до них з радісним криком татарка.

— Ми врятовані, ми врятовані! — задихавшись, кричала вона, як навіжена. — Наші увійшли до міста, привезли хліб, шоно, муку і звязаних запорожців.

Але не чули вони, які то «наші» вернули до міста, що привезли з собою і яких це запорожців звязали. Захоплений неземним щастям, Андрій поцілував запашні, як весняна квітка уста, що, припавши до його лиця, теж не дармували. Вони теж відкинулися на палкий поцілунок і в цілім сердечнім єднанню душ вони відчули таку несказану радість, яка тільки один раз в життю дається людині.

І пропав козак. Загинув він на віки для січового братства! Не бачити вже йому ні Запорізької Січи, ні батьківських, рідних хуторів, ні Божих церков! Україна вже не побачить одного з найкращих своїх синів, що ставали в обороні її прав, чести та волі. Буде старий Тарас рвати на собі чуприну і прокляне той день і годину, в якій породив собі на сором такого сина.

VII.

Великий шум і клекіт зчинився в козацькім таборі. Спочатку ніхто не міг докладно сказати, як це сталося, що військо проломилося і увійшло до міста. Але потім вже виявилося, що цілий Переяславський курінь, який стояв під містом, біля бокової брами, був пяний як ніч; тому то нічого дивного не було в тім, що половина куріня заснула на вічний сон, заколисана ворожими шаблями, а друга половина опинилася в кайданах, заки козацтво зміркувало, що воно таке робиться. Поки другі куріні, розбурхані нічною тривогою, встигли схопити за зброю, військо вже входило в браму і останні лави відстрелювались від заспаних, наполовину-пяних запорожців, що кинулися здоганяти ворога.

Кошовий велів усім вібратися докупи і коли всі стали навколо і, знявши шапки, затишилися, він озвався ось як:

— Так ось воно, що трапилось, панове браття, тої ночі: ось до чого доводить горілка! ось якої великої зневаги зазнали ми від ворога!

У вас, вже видно, така постанова: що як дозволить вам збільшити чарку, то ви зараз готові так налигатись, що ворог христового воїнства не тільки здере з вас штани, але і в лице вам наплює, а ви навіть не почуєте.

Козаки, почуваючись до вини, стояли тихо, хоч маком сій, потупивши очі в землю і один тільки незаймайківський курінний отаман Кукубенко, не втерпів і перебив бесіду кошового:

— Чекай, батьку! — озвався він: — хоч воно й негодиться перебивати кошового, коли він держить мову до всього війська, але коли діло не так було, то

треба сказати слово. Не по правді, ти батьку отамане, дорікаєш усьому християнському війську. Дуже велика вина була-б козаків і їх навіть слід-би було покарати на смерть, як-би вони напились в поході, на війні, чи на іншій пильній роботі; але ми сиділи без діла, дурно-пусто вештаючись по-під мурами міста. Хоч би був піст, або яке інше повздержання, приписане християнським законом, а тож ні: і як же не може бути, щоб, чоловік, вештаючись без роботи, не напився? за таке діло гріха нема. Але ми краще покажемо їм, як нападати на невинних людей. Колись то ми їх добре били, але тепер завдамо такого лиху, що ні один з них не донесе своїх пят додому.

Річ курінного отамана дуже припала козакам до вподоби. Вони аж повеселішали, підвівши свої закурені голови, деякі з них, притакуючи, хитали головами, примовляючи при цьому:

— Розумне слово сказав Кукубенко!

А Тарас Бульба, що стояв недалечко кошового, промовив:

— А що, батьку кошовий, видко правду каже Кукубенко? Що-ж ти на це скажеш?

— Що я на це скажу? Скажу: щасливий батько, що має такого сина! Бо не велика штука кинути комусь в лице докірливе слово, але велика річ сказати таке слово, яке не тільки не приголомшило б в біді чоловіка, але навпаки підбадьорило б його та додало вогню, як додають коневі вогню остроги після водопою. Я й сам хотів під кінець сказати якесь тепле слово, щоб підбадьорити вас, але Кукубенко перший догадався.

— Розумне слово і кошовий промовив! — загуло поміж лавами запорожців.

— Добре слово! — загомоніли другі.

Тарас глянув на жида й не міг з дива вийти, як це жидові вдалося пролізти до міста, що було в облозі.

— Яким же ти світом загнався аж туди?

— Ну, я зараз розкажу, — відказав Янкель. — Як тільки почув я удосвіта шум і козаки почали стріляти, я вхопив свій кафтан і, не натягнувши його навіть, побіг туди щосили; вже по дорозі прихапцем оглянув я кафтан, бо дуже хотів дізнатись, що воно за шум та клекіт такий, та чого це козаки так по-за-ранки стріляють. Я взяв тай побіг до самих воріт, в той сам мент, як остатні ряди війська входили до міста. Дивлюся я — поперед них їде пан хорунжий Ґаляндович. Він мені вже здавна знайомий: вже третій рік минає, як позичив у мене сто червінців. Я за ним, ніби прийшов довг правити і враз з ним просунувся до міста.

— Та як-же ти, харцизе, просунувся до міста, та ще й довг хотів відобрати? — здивувався Бульба.

— І не велів він тебе повісити, як собаку?

— А, бігме, хотів повісити, — промовив жид: — вже було так, що його пахолки схопили мене, як грішний душу і закинули мотуз на шию, але я якось випросився, приобіцявши панові, що не тільки почекаю довг, як довго пан схоче, але ще грошей позичу, як тільки пан хорунжий допоможе мені зібрати довги з інших лицарів, бо по правді сказавши, у пана хорунжого, — я все скажу панові, — в кишенях пусто, хоч свищи. Хоч у нього чимало сіл і хуторів, чотири замки і степової землі аж до самого Шклова, але грошей у нього, як в козака, ні зломаного шага. І тепер, як би його не одягли та не озброїли брацлавські жиди, то він не мав-би в чім на війну виїхати. З тої самої причини він і на соймі не був . . .

— Що-ж ти робив в місті? бачив ти наших?

— Еге-ж бачив! Наших там багато: Іцко, Нухим, Шмуль, Хайволох, жид-орендар . . .

— Хай вони тобі поздихають собаки! — скрикнув, розлютившись, Тарас. — Що ти мені тичеш своє плюгаве жидівське племя? Я тебе питаю про наших запорожців!

— Наших запорожців я не бачив, я бачив тільки самого пана Андрія.

— Що? ти бачив Андрія? — скрикнув Бульба. — Як-же ти, де ти бачив його? . . . в темнім склепу . . . в ямі . . . зневаженого? . . . в кайданах? . . .

— Хто-ж би важився кувати пана Андрія в кайдани? Тепер він в такій чести, в такій повазі . . . Далібуґ, я навіть не пізнав! І наплечники в золоті, і нарукавники в золоті, і шапка в золоті, і на поясі золото, і всюди золото, і все золото, і цілий він в золоті. Так, як ясне сонечко всміхається весною, коли в садочку кожна пташка щебече, аж заливається і кожна травка радіє, пишається, так і пан Андрій цілий сяє в золоті. І коня під верх дав йому воєвода щонайкращого; ох який кінь; такий кінь коштує щонайменше двісті червінців.

Бульба остовпів.

— Нащо-ж він одягнувся в чужу одежу?

— Через те, що вона краща, тим то й надів. І сам герцює на коні і другі герцюють; і він вчить і його вчать: як найзаможніший польський пан!

— Хто-ж його примусив на таку річ?

— Хіба я кажу, що його змусили до того. Хіба пан полковник не знають, що він з власної волі перейшов до них?

— Хто перейшов?

— Та хто-ж, пан Андрій.

— Куди перейшов?

— Він вовсім перейшов на їх бік, він вже їхній тілом і душею.

— Брешеш, свиняче вухо!

— Як-же можна, щоб я брехав. Навіщо мені брехати? Дурний я, чи що, щоб брехати? Чи став-би я брехати та на свою голову? Хіба-ж я не знаю, що жида повісять, як собаку, коли він збреше перед паном?

— Так це по твойому виходить, що він продав рідний свій край, свою віру і честь лицарську?

— Хай Бог заступить, я не кажу, щоб він щось продав: я тільки кажу, що він перейшов на їх сторону.

— Брешеш, бісів жиде! Такого дива ще не було на християнській землі! Ти щось, собако, не до речі плетеш.

— Хай краще трава порюсте на порозі моєї хати, коли я плутаю! Хай кожний наплює на могилу мого батька й матері і свекра і діда і прадіда, коли я брешу. Але, як пан схочуть, то я навіть скажу, чому він перейшов до них.

— Ну кажи! Чому?

— У воєводи є дочка краля. Боже праведний, яка краля!

Тут жид старався, як тільки міг, представити на своїм обличчю красу, розчепірив руки, прижмурив око, закопилив губи, немов чогось напився.

— Ну, так що з того?

— Він за-для неї зробив все і перейшов до них. Бо, коли чоловік залюбиться, то робиться, як та підошва, що як її розмочиш у воді, то можна повертати куди хочеш.

У велику задуму попав старий Бульба. Згадав

він, яка страшенна сила криється в слабій жіночій натурі, що вже не одну молодецьку силу на вік занапастила, та яка слаба вдача Андрія на жіночу спокусу; і довго стояв він на однім місці, як вкопаний.

— Слухайте, пане полковнику, я все ровкажу вам по порядку, — гомонів далі жид. — Як тільки почув я галас і побачив, що міські ворота відчинені, а в них увіходять люди, я захопив з собою на всякий випадок перлове намисто, бо в місті є чимало красунь і шляхтянок, а коли є красуні і шляхтянки, подумав я собі, то хоч вони не мають шматка хліба, але шнурок перл все-ж таки куплять. Як пустила мене ото двірня пана хорунжого, я швиденько побіг у двір пана воєводи, щоб продати тамечки перли. Розпитав я про все татарки-наймички. «Зараз буде весілля, як тільки проженуть запорожців. Пан Андрій обіцяв прогнати запорожців».

— І ти не вбив його на місці, бісового сина? — скрикнув Бульба.

— Завіщо-ж його убивати? Він перейшов по добрій волі.

— І ти бачив його в лице?

— Бог мені свідком, в саме лице! Такий славний вояка! Гожий такий, що другого над нього нема. Дай йому Боже довгий вік, зараз пізнав мене: і як тільки я підійшов до нього, він зараз таки сказав мені . .

— Що-ж він тобі сказав?

— Він сказав, він вперед кивнув пальцем на мене, а потім сказав «Янкель!» «Що, пане Андрію!» озвався я. — «Янкель! скажи батькові, скажи братові, скажи козакам, скажи запорожцям, скажи всім, що батько — вже мені не батько, брат, — не брат мені, побра-

тим — не побратим мені, та що я з ними усіми буду битись, геть з усіма буду битись!»

— Брешеш, ти юдо-христопродавче! — закричав розлючений Тарас. — Брешеш собако! Ти й Христа розпняв, ти Богом й людьми проклятий чоловіче! Я тебе убю, гаспиде! Тікай мені з очей; а ні — то тут тобі кінець прийде!

Промовивши це, Тарас вихопив шаблю. Жид, якому зі страху душа втекла в пяти, почав тікати, що було сили в його тоненьких та сухих, як патички, ногах. Довго ще тікав він, навіть не оглядаючись поміж козацькими возами і втік далеко в чисте поле, хоч Тарас навіть не гнався за ним, поміркувавши, що не добре діло зганяти гнів на першій встрічній людині.

Тепер він нагадав собі, що бачив Андрія минулої ночі з якоюсь бабою і похилилась в журбі стара голова, а всетаки не хотілось йому вірити, що скоїлось таке страшне, таке ганебне діло, щоб його рідний син продав сатані свою віру й душу.

Нарешті повів він свій полк на засідку і сховався з ним за лісом, що самотний стояв, не спалений ще козаками. А запорожці, піхотинці і кінноти чики розійшлися на три шляхи і підступили до міських брам. Один за одним, хмарою сунули курінні: Уманський, Поповичівський, Канівський, Стебликівський. Незайманківський, Гургузівський, Титарівський, Тимошівський. Одного тільки Переяславського куріня не було. Добре заснули Переяславці та й проспали свою долю. Хто прокинувся звязаний у ворожих руках, хто не проснувся, перейшов у сні в сиру землю і навіть сам курінний отаман, Хліб, без шараварів, без жупана опинився в ляцькій неволі. В місті зараз почули метушню в козацькім таборі.

Все, що жило, посунуло на вали і побачили козаки все, як на долоні, що там робилося: польські лицарі, один кращий другого, бундючно стояли на шанцях. Мідяні шишаки сяяли, як сонце, прикрашені білим як лебідь пірям. На других були легенькі шапочки, червоні та сині з перегнутими на бакир шликами; каптани з вильотами, вишиті золотом або обшиті звичайними шнурками; а в цих шаблі і зброя в дорогій оправі, за які дорого платили пани — і багато всякої дорогої одежі. На самім переді стояв бундючно в червоній шапочці, прикрашеній золотом, буджаківський полковник. Валовитий був полковник, товстий, високого росту, що вищого та грубшого на нього здається не було в цілім місті і широкий, дорогий кунтуш на-силу сходився на нім. На другім боці, над самими бічними воротами, стояв полковник миршавенький, невеличкого росту чоловічок; але малі, як шпильки гострі оченята бистро зиркали в-під густих, навислих брів і він, даючи розпорядки, вертівся, як вюн на всі боки, показуючи, що треба, своєю маленькою, худощавою рукою; зараз можна було догадатись, що хоч маленький він на зріст, та добре знає військову справу. Недалечко від нього стояв високий-превисокий, як дзвінниця, хорунжий зі страшенними вусищами; ніс і лице, немов хто розмалював червоною барвою: любив, як видно пан і випити і погуляти. А за ним стояло багато всілякої шляхти, озброєної, хто за свої червінці, хто на королівський кошт, хто за жидівські гроші, положивши в застав все, що тільки було в прадідівських замках. Не мало було там дармоїдів, які жили підбрехачами на сенаторськім хлібі, бо їх брали сенатори на обіди, щоб показати, яка то у них безліч двораків, і підбрехачі виносили під небеса своїх

добродіїв і нишком крали зі стола або кухні дорогий посуд, а на другий день після великих гонорів, наймалися до якогось маґната погоничами. Кого тільки там не було. Трапнялося й так, що не було грошей на чарку горілки, але на війну йшло все наряжене, як на весілля.

Тихо стояли козацькі лави під мурами міста. Не видко було ні срібла, ні золота на них, тільки де-не-де блищало воно на держаках шабель, пістолях, та мушкетах. Не любили козаки на війні одягатися в коштовні шати; на них були звичайнісінькі панцирі та прості свитки і далеко чорніли і червоним маком процвітали з червоними шликами смушкові шапки.

Зпоміж козацьких рядів виїхало наперед двох козаків: один з них ще цілком молодий, другий вже в літах, обидва гострі на язик, але в битві теж не погані рубаки: Охрім Наш і Микита Голокопитенко. Слідом за ними виїхав і Демид Попович, присадкуватий козак, що вже давно тинявся на Січи, бував під Адріянополем і багато зазнав лиха на своїм віку: горів в огні й прибіг на Січ з обсмаленою, закипяченою як казан головою і з обгорілими вусами; але вилизався якось Попович, пустив за вухо оселедець, виплекав густий та чорний як смола козацький вус. Меткий та їдкий як бритва був на слово Попович.

— Які красні жупани на всім війську, та хотів-би я знати, чи красна сила у цього війська?

— Ось я вас! — кричав з гори грубий полковник, — всіх звяжу! Краще по добрій волі положіть зброю та віддайте коні. Чи бачили ви, як гарненько повязав я ваших? Виведіть їм на вал запорожців!

І вивели на вал скручених мотузками запорожців.

Попереду був курінний отаман Хліб, без шаравар і жупана, — так як спіймали його сонного. Похилив свою змучену голову отаман й не міг звести очей на своїх від сорому, що дався спіймати у сні, як собака, та що стоїть перед ними, як мати родила. І за одну ніч посивіла його козацька голова.

— Не журися, Хлібе! — гукнули йому з долу козаки!

— Не журися, брате! — озвався курінний отаман Бородатий. — Не твоя вина, що тебе взяли в полон голим: в біду може ускочити кожний чоловік; хай вони соромляться, що вивели тебе на позорище, не прикривши нічим грішного тіла.

— Ви, як я бачу з сонними вмієте добре воювати? — насміхався, споглядаючи на вал, Голокопитенко.

— Ось, пострівайте, обріжемо ми вам чуби! — гукали з гори.

— А хотів би я бачити, як це вони будуть обрізувати нам чуби! — промовив Попович, обернувшись на коні перед ними, а потім, глянувши на своїх, сказав: А що-ж думаєте, панове? Може й правду кажуть ляхи: як поведе їх оттой череватий, то для них буде добрий захист.

— Чого-ж це так, що буде їм добрий захист? — спитали козаки, бо вже заздалегідь знали, що як Попович встругне якесь слово, то як з мушкета бахне.

— А через те, панове, що за його спиною, як за вавилонською баштою сховається ціле їх військо, і тоді вже чорта лисого з-за його черева зачепиш хоч-би одного з них ратищем!

Всі козаки зареготались; і деякі з них тільки головами хитали, промовивши: «Ну й Попович! Вже,

як причепить кому латку, так тільки ну . . .» Та не доказали козаки, що таке «ну».

— Тікайте, тікайте геть від мурів! — гукнув кошовий: бо видно було, що ляхи не стерпіли терпкого слова і полковник махнув рукою.

Тільки відступилися козаки на бік, як на валах вдарили з гармат і стрільна впали в те місце, де ще недавно стояли козаки. На валах зчинилась метушня і на коні зявився старий сивий як голуб воєвода. Ворота відчинились і виступило військо. Попереду їхали рядочком гусари, за ними панцирники, потім ратники зі списами, за ними все військо в мідяних шоломах, а в самім кінці осібно виїхали можні шляхтичі, кожний одягнений на свій лад. Не хотіли горді шляхтичі мішатися з іншими, ставши в лаву і в кого не було власного війська, той їхав одинцем зі своїми пахолками. Потім знов посунули ряди і за ними виїхав червоний хорунжий; за ним знову показалися ряди і виїхав червоний полковник; а позад усього війська останнім виїхав миршавенький полковник.

— Не дайте їм стати в ряди, не дайте їм шикуваться! — гукав січовий батько. — Натискайте на них всі куріні враз! Покиньте другі ворота! Титарівський курінь, наступай з боку! Дядьківський курінь, наступай з другого! Натискайте з заду, Кукубенко і Паливода! Помішайте їх, помішайте, розженіть їх!

І вдарили з усіх боків козаки, здавили і змішали ляхів і самі змішались з ними. Всі збилися в купу і була кожному нагода показати, що вміє.

Демид Попович заколов трьох простих жовнірів і двох можних шляхтичів звалив з коня, промовляючи при сьому: Ось де, добрі коні! Таких коней я

вже давно шукаю!» І нагнав коней далеко в поле, гукаючи на козаків, що стояли там, щоб переняли їх. Потім знов влетів в купу і як вихор напав на збитих на землю шляхтичів, одного убив, а другому накинув аркан на шию, привязав до сідла й поволік по полю, відчепивши його шаблю з коштовним держаком та відвязавши від пояса черес, повний червінців.

Кобіта добрий, хоч молодий ще козак, теж зчепився з одним з найкращих польських лицарів і довго билися вони, аж нарешті з шабель перейшли на ножі. Переміг козак і взявши верх, вдарив гострим, турецьким ножем в самі груди; але й сам він не викрутився: бо в ту саму мить вдарила його гаряча куля у висок. Звалив його найзнатніший з панів, дуже сміливий і стародавнього, княжого роду, лицар. Як стрункий, молодий дуб герцював він на своїм буланім коні. І добрим лицарем виявив себе князь: двох запорожців розколов надвоє: Федора Коржа, доброго козака звалив враз з конем на землю, коня убив кулею, а козака проколов ратищем: багатьом козакам постинав, пообрубував руки і вкоротив віку козакови Кобіті, загнавши йому кулю в висок.

— Ось з ким хочеться мені помірятись силою, кому першому в пекло лізти! — гукнув Невайменківський курінний отаман Кукубенко.

Натиснувши коня, налетів на нього з-заду й так несамовито гейкнув аж всі, що стояли близько, здрігнулися від такого пекельного звуку. Хоч як намагався лях свого коня повернути, щоб стати з ним до ока, але не послухав кінь: злякавшись нелюдського крику, він як скажений кинувся в бік, і поцілив його кулею Кукубенко. Пішла йому в плечі гаряча козацька куля і він звалився з коня на землю.

Та не піддавався лях і, зібравши всі свої сили, хотів ще раз вдарити ворога, але ослабла й опустилась додолу враз зі шаблею обезсилена рука. Тоді Кукубенко схопив в обидві руки свій тяжкий меч і встромив йому в вбілілі уста; висипав два білі як ріпа зуби, палаш розсік надвоє язик, розторощив в'язові кістки і пішов глибоко в землю. І неначе великим цвяхом навіки прибив його до сирої землі. Немов з гірського джерела, ринула в гору червона як калина, що красується над рікою, шляхетська кров й залила його жовтий обшитий золотом кунтуш. Але Кукубенко вже покинув його і вже зі своїми незаймайківцями в другім місці кинувся в гущу ворогів.

— Ех, як можна кидати таку коштовну одежу! — сказав уманський курінний отаман, Бородатий, і відлучившись від своїх, підїхав до місця, де лежав Кукубенком убитий шляхтич. — Я вже сімох шляхтичів зарубав своєю рукою, а такої доброї одежі ні на однім не бачив.

І злакомився на легку здобич Бородатий: зігнувся, щоб зняти з нього дорогу зброю, добув вже турецький ніж викладаний самоцвітами, відвязав черес з червінцями, зняв з грудей торбинку з шовковою бізлизною, коштовними дарунками та жмутком волосся коханої дівчини, захованним на спомин. І не чув і не бачив Бородатий, як наскочив на нього з-заду хорунжий з червоним носом, якому вже раз довелося злетіти з коня та одержати на памятку добрий карб. Розмахнувся він з усієї сили і рубнув його шаблею по схиленій голові. Не довело козака до доброго нещасне лакімство: злетіла могутня голова і впав безголовий труп, широко навколо зросивши землю. Полетіла в безмежні простори запекла козацька

душа, хмурячись та ремствуючи й разом з тим дивуючись, що так передчасно довелося їй покинути таке кремезне, годяще тіло. Не встиг взяти хорунжий за чуба отаманської голови, щоб привязати її до сідла, аж тут, як зпід землі виріс грізний местник.

Як хижий яструб, що плаває по синьому небі, то завертає кола дужим махом крил, раптом зупиняється і висить розпростертий на однім місці, а потім стрілою падає на самця-перепела, що скиглить край дороги, — так Тарасів син, Остап, зненацька налетів на хорунжого і накинув йому на шию аркан. Налилося кровю вже й без того червоне обличчя, коли цупко затягнув горло міцний аркан; хоч і схопив він за пістоль, але скорчена рука не могла добре прицілитись і куля дурно полетіла в поле. Остап як стій відвязав від його сідла шовковий мотуз, що його возив хорунжий при собі, щоб звязувати ним бранців і його таки власним мотузком звязав йому руки й ноги, причепив мотузок за кінець до сідла і поволік його по землі, зично скликаючи козаків Уманського куріня, щоб йшли віддати останній поклін своїому отаманові.

Як почули Уманці, що їхнього курінного отамана Бородатого вже немає на світі, покинули поле бою і побігли забрати його тіло; і тут таки почали радитись, кого-б то їм вибрать за отамана. Нарешті сказали:

— Та чого нам довго міркувати? Кращого курінного отамана не можна вибрать, як Бульбенко Остап: правда, він наймолодший поміж нами та розум у нього, як у старого чоловіка.

Остап скинув шапку і подякував товариству за велику честь і не став довго відмовлятись ні молодістю, ні молодим розумом, розуміючи, що тепер

гарячий час, тай не пора про те думати і зараз з місця повів їх на во́рога і тут то показав він усім, що не дурно його ви́брали отаманом. Побачили ляхи, що біда, відступили і навпростець побігли полем, щоб наново шикува́тися до бою. А миршавенький полковник махнув на чотири свіжі сотні, що стояли одинцем біля самих воріт і звідтіля вдарили з гармат на купи козаків; але мало кого зачепили з гармат: кулі посипались на козацьких волів, що зі страхом приглядалися битві. Заревли перелякані воли і як скажені повернулися на козацькі табори, поломали чимало возів та багато козаків потоптали. Але Тарас не гаючись, вихопився із засідки зі своїм полком і з криком метнувся їх переймати. Повернуло назад ошаліле стадо і сполохане криком метнулося на ляцькі полки, перекинуло кінницю, усіх зімняло і розсіяло.

— Дай вам, Боже, здоровля, воли! — гукали запорожці. — Нераз ви нас у поході з біди виручали і тепер у великій пригоді стали!

І знов свіжими силами вдарили на ворога. Велике множество ворогів пропало тоді.

Багато козаків показали себе, що вміють; Метелиця, Шило, обидва Писаренки, Вовтузенки і багато інших. Побачили поляки, що з козаками прекепська робота, викинули хоругов й закричали, щоб швидше відчиняли браму. Заскрипіли оковані залізом ворота і крізь них посунули, як отара овець, утомлені і покриті пилом вершники. Де-які запорожці кинулись наздогін за ними, але Остап спинив своїх уманців, гукнувши:

— Далі, далі, панове браття від мурів! Не можна так близько підходити.

І правду сказав Остап, бо незадовго на валах

вдарили з гармат та почали кидати всім, що попало під руки і не один тоді набрався біди. На той час підіхав кошовий і похвалив Остапа, промовивши:

— Ось вам і новий отаман, а веде військо, як отара розумна голова!

Оглянувся старий Бульба, щоб подивитися, хто це такий той новий отаман і побачив, що на чолі всіх уманців сидів на коні Остап, заломивши на бакир шапку, з отаманською булавою в руці.

— Чи, бач, який він! — промовив Тарас, споглядаючи на нього; і зрадів старий і почав дякувати всім Уманцям за честь, якою вони вшанували його сина.

Козаки знов відступили й збіралися йти до своїх таборів, а на міських валах знов показалися ляхи, та вже з обшарпаними кунтушами. Декотрим присохла кров на дорогих кунтушах, а ясні, мідяні шишаки припали пилом.

— А що повязали? — гукали з долу запорожці.

— Чекайте, провчу я вас! — знов гукав з гори череватий полковник, показуючи мотузок; і знов, як перше, почали погрожувати понівечені, втомлені вояки, а завзятіші з них почали перекидатися їдкими словами; і між обидвома ворожими військами знов закипіла гостра перепалка, але вже на словах.

Врешті всі розійшлися, хто куди. Хто пішов відпочити, утомлений після бою; хто засипав землею свіжі рани, роздираючи на перевязь шовкові хустки та дорогії шати здерті з убитого ворога. Ті знов, що чулися всилі, зносили з бойовища побитих товаришів, щоб віддати їм останню почесть: шаблями, ратищами копали могили: шапками, полами викидали землю; чесно зложили козацьке, біле тіло і засипали

сирою землею, щоб не клювало гайвороння, орли, та інше хиже птацтво козацького тіла.

А ляцькі тіла, привязавши десятками, як вязанки хворосту до хвостів диким коням, пустили їх в чисте поле та ще довго гнались за ними й підганяючи з боку батогами. І понеслися коні, як скажені по чистому полю, по горбках та борознах, через рови, потоки і бились об землю ляцькі труни.

Потім сіли кружком всі куріні до вечері і поплила розмова про діла та пригоди нинішньої битви, які довелося кожному бачити та пережити, щоб було про що згадати на вічний спогад грядущим поколінням. Довго в ніч не спали вони; але найдовше з усіх не лягав старий Тарас і все роздумував над тим, що воно за знак, що не було Андрія поміж ворожими лавами. Чи соромився Юда йти збройною рукою на своїх, чи набрехав жид і його захопили в неволю? Але враз нагадав він собі, що як бджолу мед, так Андрія притягала до себе дівоча краса, серце огорнула печаль, він присягнув собі в душі і запалав несказаним завзяттям проти польки за те, що причарувала та занапастила його сина. І він сповнив би свою присягу: не вважав би він на її красу, витягнув би за густу, довгу косу і волочив-би її по полю перед очима всіх козаків. Билися б об землю, окривавлені та покриті пилом її білі груди і плечі, подібні до тих вічних снігів, що лежать на шпилях високих гір. На шматки розніс би він її розкішне, прекрасне тіло. Але не знав Бульба того, що готує Господь людині на завтра і поволі почав дрімати і, нарешті, заснув. А козаки ще далі гуторили поміж собою і цілу ніч біля вогнів, роздивляючись пильно на всі боки, стояла тверезва невсипуща сторожа.

VIII.

Ще не дійшло сонце до половини неба, як всі запорожці зібралися на раду. Із-за порогів прийшла вістка, що в той час, як козаки були в поході, татари напали на Січ, пограбували все, викопали скарб, що був захований в таємнім льоху, порубали та забрали усіх тих, що були в коші і враз з загарбаними стадами і табунами попростували до Перекопу. Один тільки козак, Максим Голодуха, вихопився по дорозі з татарських рук, заколов мурзу, відвязав у нього мішок з цехінами і на татарськім добрім коні і в татарській одежі півтора дня і дві ночі тікав перед погонею, загнав на смерть коня, пересів на другого, запалив і того і аж на третім пригнався до козацького табору, допитавшись по дорозі, що запорожці стояли під Дубном. Тільки усього розказав він про страшне лихо, що постигло Запорозьку Січ; але як це сталося, чи загуляли запорожці, що стояли в Січи по козацькому звичаю і пяними попали в полон і як дізналися татари про той льох, де були заховані військові скарби, про те він не міг нічого сказати. До смерти замучився козак, напух як колода, але лице обсмалилося та почорніло від буйних, степових вітрів; там де стояв він, впав на землю і заснув твердим, мертвецьким сном.

В таких випадках мали запорожці звичай зараз таки, не відкладаючи ні години, кинутись в погоню за хижаками, щоб захопити їх на дорозі, бо як ні, то невольники могли опинитися на базарах Малої Азії, в Смирні, на Кримськім острові і тільки один Бог знав, в яких місцях не зявились-би чубаті, козацькі голови. Ось задля чого зібрались запорож-

ці. Всі як один стояли вони в шапках, бо не прийшли вони сюди слухати наказів кошового, але прийшли на раду, де всі були рівні поміж собою.

— Вперед хай старшина скаже своє слово! — гукнули декотрі з юрби. — Нехай кошовий дає пораду! — гукнули другі.

І кошовий, знявши шапку, та вже не так як вождь, але як товариш, подякував всім козакам за честь і почав держати річ:

— Чимало між вами старших і розумніших від мене козаків, що краще за мене зуміли б дати пораду, та коли вже така пошана припала мені, то моя рада — панове товариство, не тратити дурно часу і зараз йти в погоню за татарвою, бо ви самі гаразд знаєте, що то за люди татарва: не буде він з награбленим добром чекати на нас, а швидко його розкине і пропаде воно, як камінь під водою. Моя рада така: йти. Тут ми вже доволі погуляли. Ляхи знають, що таке козацька шабля; за віру Христову, скільки це було в наших силах, ми вже пімстились; яка-ж нарешті може бути здобич в місті, що заморене голодом. Тому то моя рада — йти.

— Йти! — загуло по всіх запорозьких куренях.

Але Тарасові Бульбі не припали до вподоби такі речі і ще нижче насупив він чорні з білим приморозком брови, похожі на кущі, що ростуть на шпилі високої гори та яких вершки покрив гільчатий, північний іней.

— Ні, кошовий, батьку, не добра твоя рада, — озвався він. — Не по правді ти кажеш; ти, як бачу, забув, що тут лишаються наші січові братчики, забрані в неволю ляхами. Ти, як бачу, хочеш, щоб ми не пошанували козацького звичаю, щоб не сповнили свого найпершого і найсвятішого обовязку,

що велить за братерство і душу свою положити. Ти хочеш лишити наших братчиків на поталу ворогам, щоб з них здерли живцем шкуру, щоб колесували, щоб четвертували на части козацьке тіло, та щоб розвозили їх по містах і селах, як це вони робили з гетьманом та найкращими лицарями України. Хиба-ж мало і без того зневажали вони все, що найдорожче та найсвятіше нам? Що-ж ми таке? питаю я вас усіх. Який-же ковак той, що в біді кинув товариша, кинув та дозволив йому, як собаці, загинути на чужині? Коли вже на те пішло, що кожний з вас ногами топче козацьку честь та дозволяє, щоб йому плюнули ввічі та лихим словом дорікали, мені ніхто не дорікатиме. Я сам один останусь.

Як те море сколихнулися запорожці, що стояли на раді.

— А хіба-ж ти забув, преславний полковнику, — озвався тоді кошовий, — що в татарських руках теж наші братчики опинилися, якщо ми їх тепер не визволимо, то будуть вони продані на вічну неволю бусурменським невірам, а це далеко гірше, як найлютіша смерть? Чи забув ти нарешті, що вони забрали наш скарб, здобутий христіянською кровю?

Тяжко задумалися коваки і не знали, що на таку річ казати. Не хотілось нікому козацької чести зневажити поганою славою. Тоді вийшов наперед найстарший віком з-поміж усього війська, Касян Бовдюг. У великій пошані був він поміж козаками; вже два рази вибірали його кошовим і в кривавих січах показав він себе добрим козаком, але вже давно постарівся і не ходив більше в козацькі походи; не любив він теж поради давати, зате любив собі лежати боком в ковачім гуртку та слухати гу-

тірок про бувальщину, про козацькі походи та різні лицарські пригоди. Ніколи ні одним словом не вмішувався він до бесіди, завжди тільки слухав, поправляючи попіл у своїй коротенькій люльці, якої ніколи не випускав з рота і довго ще потім сидів він, прихмуривши очі, і не знали козаки, чи спить він, чи далі слухає. Всі походи останніх літ пересидів він на Січи, але на цей раз заворушився старий. Махнув рукою по молодецьки і промовив: «Де наше не пропадало! Піду і я з вами, братці: може і мені доведеться козацтву у пригоді стати!» Всі притихли, коли він виступив зі словом на раді, бо вже давно не чули від нього ні одного слова. Кожний хотів знати, що то скаже Бовдюг!

— Тепер, панове браття, прийшла і на мене черга сказати слово! — так почав він. — Послухайте, діти, і мене старого. Розумне слово сказав кошовий, бо як голова усього запорозького війська, повинен здбати та берегти військовий скарб, — розумнішого він не міг сказати. Ось як! Така буде моя перша річ! А тепер послухайте, яка буде моя друга річ. Та ось, яка буде моя друга річ: щиру правду сказав і полковник Тарас — дай йому, Боже, як найдовший вік та щоб такі полковники по всій Україні на кожну мені родилися! Першим обовязком і найбільшою честю козака — постояти за братерство. Бо скільки я не живу на світі, то не чув ніколи, щоб козак покинув в скруті, зрадив, чи продав свого товариша. Як одні, так другі, всі нам товариші: чи мало їх, чи багато — однаково, всі товариші і всі вони нам дорогі. Так ось, яка моя річ: ті, кому милі, забрані татарами, нехай йдуть в погоню за татарами, а кому-ж милі ті, що сидять в ляцькій неволі і вони не хочуть кидати розпочатого спасенного діла, нехай

остаються. Повинність кошового стати на чолі тих, що підуть в погоню за татарами, а друга половина хай вибирає собі наказного отамана.

А наказним отаманом треба вибрати, коли хочете послухати старої, сивої голови, не кого іншого, як тільки Тараса Бульбу. Нема нікого поміж нами, щоб міг дорівняти йому у військовій справі.

Так промовив Бовдюг і замовк; і зраділи козаки, як малі діти, що вивів їх на добру дорогу своїм розумом старий козак: не дурно-ж говорив він, як вибірався у похід, що стане у пригоді козацтву: так воно й сталось.

— А що, чи згодні ви на те панове товариство? — спитав кошовий.

— Всі згодні! — загула громада.

— Значить, кінець раді?

— Кінець раді! — гукали козаки.

— Тепер, хлопці, слухайте, який буде військовий наказ! — озвався кошовий, виступив наперед, надівши шапку а всі козаки, що їх було, поздіймали шапки і, потупивши очі в землю, стояли без шапок, як це бувало завсігди, коли почав говорити старшина. Тепер, панове браття, розділіться! Хто хоче йти в погоню за татарвою, ставай на право; хто вістається, ставай на ліво. Куди перейде більша половина куріня, туди й отаман; коли-ж менша частина нерейде, — приставай до інших курінів.

І почали ставати, хто на правий, хто на лівий бік. Як котрого куріня більша половина перейшла, туди й курінний отаман переходив; як котрого менша частина, то вона приставала до інших курінів; і випало мало що не по рівній частині на обидва боки. На місці забажали остаться: трохи не цілий Незайманівський курінь, більша часть Поповичівського

куріня, цілий Уманський курінь, увесь Канівський курінь, більша половина Тимошівського куріня. Решта згодилася йти в погоню за татарами. Чимало славетних та хоробрих козаків було по тім і по цім боці. Поміж тими козаками, що задумали гнатися слідком за татарами, був Череватий, добрий, старий козак, Покотиполе, Леміш, Прокопович Хома; Демид Попович теж перейшов туди, бо був дуже завзятої вдачі козак — не міг довго всидіти на однім місці; з ляхами вже ходив на герць, тепер йому дуже бажалося ще й з татарами помірятись. З курінних отаманів були: Ностюган, Покришка, Невеличкий та чимало інших славетних і завзятих вояків, що бажали помірятись своєю силою та спробувати шаблі на татарських ребрах. Але-ж немало було дуже, а дуже добрих козаків і поміж тими, що захотіли остатись: курінні Демитрович, Кукубенко, Вертихвіст, Балабан, Бульбенко Остап. Крім того було ще багато інших визначних та завзятих козаків, Вовтузенко, Черевиченко, Степан Гуска, Охрім Гуска, Микола Густий, Задорожний, Метелиця, Іван Закрутигуба, Мусій Шило, Дегтяренко, Сидоренко, Писаренко, потім другий Писаренко, потім ще один Писаренко і багато ще інших добрих козаків. Всі вони були не в одній пригоді, були як то кажуть на возі і під возом: носила їх лиха година по анатолійських берегах, по кримських солончаках та степах, по всіх річках великих і малих, що вливалися до Дніпра, по всіх Дніпрових островах та переходах: бували в молдавській, волоській, турецькій землі; з'їздили ціле Чорне море своїми двокермовими, козацькими байдаками; нападали по пятьдесять човнів в ряд на переповнені скарбами, височенні кораблі, потопили чимало турецьких ґалер

і багато-багато пороху вистріляли на своїм віку. Нераз драли дорогі паволочки та оксамити собі на онучі; нераз череси аж тріщали від цехинів. А скільки кожний з них пропив та прогуляв добра, що іншому вистало-б на ціле життя, то тільки один Бог знає. Все спустили по козацькому звичаю, частуючи всіх і вся та наймаючи музику, щоб все, що живе на світі, гуляло та веселилося. Ще й тепер мало не в кожного були закопані дорогоцінні речі: кухлики, срібні глечики, збанки, золоті обручики; все це лежало глибоко в землі під очеретом на Дніпрових островах, щоб не відкопав часом татарин, як-би при лихій годині напав несподівано на Січ; але до суду Божого не знайшов би закопаного скарбу, бо нарешті і сам господар почав забувати те місце, де закопав його. Такі то були козаки, що захотіли остатися, що хотіли відплатити ляхам за вірних товаришів та святу віру Христову! Старий козак Бовдюг теж захотів остатися з ними, промовивши:

— Вже не такі мої літа, щоб гнатись за татарвою і тут знайдеться добре місце, де чоловік зможе спочити доброю, козацькою смертю. Вже давно просив я в Бога цієї ласки, що як прийдеться мені вмірати, щоб допоміг він мені вмерти на війні за святе християнське діло. Так воно й сталося. Чи-ж може бути краща смерть на другім місці старому козакові?

Коли розділились всі і стали курінями в два ряди, кошовий перейшов поміж рядами і спитав:

— А що, панове браття, чи задоволені ви одні другими?

— Всі задоволені, батьку! — гукнули враз козаки.

— Тепер діти поцілуйтесь та попрощайтесь одні з другими, бо тільки Бог один знає, чи доведеться

нам зустрінутись на цім світі. Слухайте діти свого отамана, та робіть те, що самі знаєте: ви-ж добре знаєте, що велить козацька честь.

І всі козаки, скільки їх було, розцілувались поміж собою. Перші почали отамани і розправивши рукою сивий вус, поцілувались навхрест і потім взявшись за руки, сердечно стискали їх; так і хотів один другого спитати: «Що, пане брате, чи побачимося ми ще з тобою, чи не побачимося» так і не спитали, задумались старі, сиві голови. А козаки всі до одного прощалися, знаючи, що багато буде діла одним і другим; тільки постановили не зараз виступать, щоб не побачив ворог, що вже до половини зменшилося війська. Потім всі курінями пішли обідати.

По обіді всі, на яких чекала далека дорога, лягли спочити і спали твердо як забиті, немов наперед вгадували, що це востаннє доводиться їм так безпечно спати. Спали до самого заходу сонця; а як зайшло сонце і трохи втемніло, стали підмазувати похідні мажі. Знарядивши все, вирядили вперед вози, а самі, скинувши шапки, перехрестились та пошапкувавшись щераз з товаришами, з повагом пішли за возами; кінниця поважно, без крику, без посвисту на коней, тихенько затупотіла за піхотинцями і незабаром все пропало в нічній темряві. Глухо котився по полю тупіт коней та інколи скрипіло колесо не розходжене ще як слід, або не підмазане добре через нічну темноту.

Довго ще братички, що остались, махали їм здалека руками, хоч вже нічого не бачили перед собою. А як одійшли з того місця та вернулися до своїх курінів, як побачили при сяйві ясних зір, що половини возів вже нема на своїм місці, що багатобагато братчиків не стало, якось сумно стало кожному на серці і всі мимоволі задумались, понуривши козацькі голови.

Тарас добре бачив, як посмутніли козацькі лави, як безнадійність та журливі думи, що не лицюють смільчакам, почали огортати козацькі голови, але мовчав: він знав, що на все є свій час, тому хотів, щоб вони оббулися і з великим жалем, що остався після розлуки з товаришами. А тимчасом готувався, без зайвих слів, зненацька розбудити всіх враз, гукнувши по козацькому звичаю, щоб ізнову, та ще більшою силою ніж перш, вернула бадьорість кожному з них в душу, нащо здатна одна тільки козацька вдача, — широка, міцна вдача супроти других, як те море перед малою річкою: коли то в страшну бурю воно шумить і реве, горами здіймаючи хвилі, як не підняти їх мілким річкам; коли-ж в погідний тихий час, мерехтить принадніше від усіх рік і, розливши в безмежні простори, вічно чарує людські очі.

І наказав Тарас своїм слугам розвантажити один з возів, що стояв на боці від інших. Більший і міцніший був він за всі інші вози в козацькім обозі, подвійним грубим обручем були обтягнені дебелі його колеса: важко був він навантажений, прикритий дергами, широкими воловими шкурами і обв'язаний штудерно просмоленим мотуззям. На возі було повно барил і боклаг зі старим, добрим вином, яке не один рік і не десять лежало в льохах Тараса. Захопив він його про запас, на врочисту оказію, щоб, коли трапиться славутня година і буде голосна військова справа, гідна, щоб її переказати будучим поколінням, то щоб всі козаки від першого до останього напилися чародійного вина, щоб у величну хвилину й великі почування розбудилися в людській душі. Почувши полковничий наказ, слуги кинулися шви-

денько до обозу, поперетинали шаблями міцне мотуззя, поскидали дебелі волові шкури і попони та повділмали з вола боклаги та бочки.

— А тепер беріть всі, — гукнув Бульба: всі скільки вас тут є, беріть, що в кого є під руками: ківш чи черпак, яким поять коня, чи рукавицю, а то й шапку, як нема нічого, підставляйте жмені.

І всі козаки, скільки їх було, брали в руки, що в кого було — хто ківш, хто черпак, що ним поїв коня, хто рукавицю, а хто — шапки, а хто не мав нічого, підставляв пригоршню. Тарасові челядинці звивалися між козацькими рядами й наливали усім з боклаг і барил. Але не велів Тарас пити, поки не подасть знаку, щоб всі вони випили разом. Видно було, що він хотів сказати слово. Знав Тарас, що яке б там не було саме по собі, старе, добре вино та як-би воно не підносило людського духа, але коли до нього докинути розумне слово, то в-двоє могутніша буде сила вина і духа.

— Я частую вас, панове браття, — так промовив Бульба, — не з тої причини, що ви вибрали мене своїм отаманом, хоч воно неабияка честь для мене, не зприводу прощання з нашими товаришами: ні, іншим часом, воно-б було до речі одно й друге: та не така тепер година! Перед нами справа, що вимагає багато кривавого поту, та великої відваги! Тому то випємо, братці, разом, випємо з-першу за нашу святу християнську віру, — щоб прийшов нарешті такий час, щоб по цілім світі розійшлася, та щоб всюди була одна свята віра і всі, скільки є бусурменів, щоб всі стали правовірними християнами! Та вже за одним заходом випємо і за Січ, щоб вовіки стояла вона на загибель усім бусурманам, щоб з року на рік вилітали з неї молодці, один одного

славніші, один одного кращі. Та вже вкупі випємо і за нашу теперішню славу, щоб розказали внуки і сини тих унуків, що були колись такі лицарі, що не зробили сорому товариству і не зрадили своїх братчиків. То-ж випємо за віру, панове товариство, за віру!

— За віру! — гукнули всі, що стояли напереді, аж стоголоса луна покотилися.

— За віру! — підхопили ті, що далі стояли і все що жило, і старе і молоде, випило за віру.

— За Січ! — гукнув Тарас і високо над головою підніс свою чару.

— За Січ! — громом загуло в передніх лавах.

— За Січ! — повагом сказали старі діди січовії, підморгнувши сивим вусом; і стрепенувшись, як молоді соколята, загомоніли молодші:

— За Січ! покотився гомін і далеко чули поля, як поминали козаки свою матір Січ.

— Тепер останній ковток, друзі, випємо за славу і за всіх християн, що живуть на світі.

І всі козаки, від першого до останнього, випили останній ковток за славу всіх християн, які тільки живуть на світі. І довго поміж курінями котився сотнями відгуків козацький крик: «За всіх християн, які тільки живуть на світі!» Хоч і порожні були коряки, але ще довго стояли козаки, піднявши їх вгору; хоч радісним вогнем сяяли козацькі очі, підбадьорені вином, але тяжка задума не покидала їх. Не про свою користь, не про воєнну здобич думали вони, не про те, кому більше доведеться нагарбати червінців, коштовної зброї, дорогих жупанів-луданів та черкеських коней; але стояли вони в задумі — як ті орли-сизопері, що сидять на шпилях високих стрімких гір і пильно споглядають своїм

що й без того дужі вони духом, — а по правді, хоті лось йому висказати все, що було на серці.

— Хочеться мені, панове браття, нагадати вам, що це таке наше січове брацтво. Ви певно перед чули від батьків, дідів та прадідів, в якій чести, в якій повазі поміж усіми народами була наша земля і грекам вона далася добре взнаки і з Царгорода брали дань червінцями, пишалися тоді багацтвом міста, і пишні святині і князі були, князі україн ського роду, таки наші православні князі, а не като лицькі недовірки. Але все забрали, все зруйнували бусурмени, все згинуло; тільки осталися ми, як вдовиця по смерти свого чоловіка, як і ми сиротою осталася наша земля! І ось в такий страшний час подали ми собі, братці, руку на братерство! Ось на чім стоїть наше брацтво! Немає нічого святішого від братерства! Батько любить свою дитину, мати любить свою дитину, дитина любить батька й матір, та що з того, братці: любить звір своє звіреня. Але збрататися та поріднитися, не по крові, але душею може тільки людина. Бували і в других краях брацтва, але такого братерства, як у нас на Вкраїні, таких побратимів, таких товаришів не було ніде на світі і не буде. Не одному з вас доводилося пропадати на чужині; глянеш кругом себе, роздивишся і там люди! такий самий, як всюди на Божу подобу створений чоловік і розмовишся з ним, як зі своїм чоловіком; але коли дійде діло до того, щоб розкрити перед ним серце, — бачиш: ні, розумні люди, та не такії, такі, як наші, та не тії! Ні, браття, так любити, як може любити українська душа, — любити не тільки розумом, або чим іншим, а всім, чим Одвічний наділив тебе, та що тільки є в тобі, та що й казать, . . . обірвав Тарас свою річ і махнув

рукою, потряс сивою головою, а вусом моргнув і промовив: Ні, так любити ніхто не може! Я знаю, погано тепер робиться на Україні: є у нас такі, що думають про багацтва та щоб повні були їх клуні, стіжки та обороги, та щоб великі та розкішні були табуни та отари, та в льохах щоб стояли меди та вина солодкі; заводять чорт-батька-зна, які бусурменські звичаї та вигадки; цураються своєї рідної мови; свій зі своїм не хоче розмовляти; свій свого продає за юдиний гріш, як німу тварину продають на ринку. Ласка чужинецького короля, та не тільки короля, а навіть плюгава ласка якогось там польського маґната, що своїм жовтим чоботом бє їх по морді, миліша їм від святого братерства. Але навіть в найпідлішого гада, в останнього падлюки, який-би він там не був, хоч-би він по шию потоп в калюжі та пересяк нікчемним лизунством, то і в такого є, братці, хоч крихотка українського почуття; і прокинеться воно колись, і вдарить він безталанний об поли руками, вхопивши себе за голову, заголосить і проклене своє нікчемне життя, готовий відпокутувати тяжкими муками свої ганебні вчинки. Хай-же пішпають всі вони, що то є братерство на українській землі. Та коли вже на те пішло, що ми мусимо умерти, — то ні одному з них не доведеться так вмірати, як нам! . . . ні одному з них, ні одному! . . . Не стати їх на те з їхньою боязкою, мишачою натурою!

Так промовляв отаман і, скінчивши свою річ, хитав ще довго своєю в кривавих січах та козацьких пригодах, посивілою, головою. Всіх, що стояли, ворушила до дна душі палка промова; навіть старі діди січовії і ті стояли як неживі, схиливши свої сиві голови додолу; сльоза тихо наверталася на старі очі; нишком втирали вони її рукавом. І потім всі,

немов змовившись, махнули одночасно рукою і ос
хитали своїми сивими, досвідченими головами. Ни
видно, багато де-чого нагадав їм старий Тарас, не
одно зачепив близьке й найкраще, що буває в серц
людини, досвідченої літами, працею, та відвагою,
що немало зазнала злиднів та всяких пригод на
своїм віку, або хоч і не переживала їх, то хоч відчула
їх своєю молодою, чистою як кришталь душею на
вічну радість стареньким родичам, що дали їй життя.

А тимчасом з міста при звуках труб та літаврів
вже виступало вороже військо, і взявшись у боки,
бундючно виїздили можні пани з хмарою челядинців
при боці. Череватий полковник давав розпорядки.
І почали вони тісною лавою наступати на козацькі
табори, погрожуючи, націляючись з пищалів та ви
блискуючи мідяними панцирами та шоломами. Ни
тільки побачили козаки, що наближались вони на
мушкетний вистріл, гримнули на них зі своїх семи
пядних мушкетів і незгаваючи ні мент, раз-у-раз
били з рушниць. Далеко нивами і полями покотився
грюкіт мушкетів, зливаючись у безперестанний кле
кіт; димом закурилося усе поле, а запорожці, не
спочиваючи, стріляли і стріляли: задні тільки на
бивали й передавали переднім; вороги аж дивом
дивувалися, та не могли зрозуміти, як це вони стріля
ють без перестанку, не набиваючи мушкетів. Вже
й світа Божого не видко було від густого диму, що
обгорнув те й друге військо, не видко було, як то
одного, то другого не ставало в рядах; але чули
ляхи, що градом сипляться кулі та що з козаками
нема жартів; і коли відступили назад, щоб вийти
з диму та роздивитися кругом себе, то багатьох не
дорахувались вони в своїх рядах; а з козацького
війська як і що пропало, то найбільше два, три на

сотню. Але далі гриміли козацькі мушкети, не вгаваючи ні на хвилину. Навіть самого чужоземного інженера дуже вдивувала така військова поведінка, такого способу він ще ніколи не бачив і він тут таки при всіх озвався:

— Славні з них вояки, що й казать! Ось так повинні воювати і інші народи! — І дав пораду, негайно повернути гармати на козацький табор.

Тяжко заревіли своїми широкими пащами спиженої гармати; затремтіла та аж застогнала земля і ще густіше заволіклося димом поле. Почули сопух гарматнього пороху серед майданів та вулиць, близьких і далеких сіл і місточок. Але гарматчики цілили за високо: розвалені стрільна скажено, завиваючи в повітрю, вигинали високу дугу, перелітали над головами козацького табору і, зарившись глибоко в землю, тріскали, здіймаючи вгору стовпи чорної землі. Французький інженер рвав на собі волосся з розпуки, дивлячись на таку меткість польських пушкарів і почав сам керувати та поводити гармати, не вважаючи на те, що градом сипляться козацькі кулі.

Тарас бачив з-далека своїм орлиним оком, що загибіль чекає цілий Незаймайківський і Стебликівський курінь і крикнув, що було сили.

— Швидше, хлопці, кидайте вози та сідайте на коні!

Але з-роду не встигли-б козаки зробити цього, як-би Остап не вдарив у саму середину: вибив з рук льонти шістьом пушкарям, тільки чотирьом не вдалося їх вибити: одіґнали його назад ляхи. За той час чужоземний капітан сам узяв в руки льонт, щоб вистрілити з величевної гармати, якої з козаків ще досі ніхто не бачив. Жах наводила вона своєю

широкою пащею, з якої визирала загибіль соток, тисяч людей. І як гуркнула вона, а за нею слідком ще три інші, чотири рази затряслася земля і глухо застогнала, — багато лиха наробили вони! Не за одним козаком тяженько заплаче, заголосить стара мати, з розпуки бючись своїми кістлявими руками в свої засохлі старечі груди; ой, не одна сердешна вдова останеться в Глухові, Немирові, Чернигові та інших містах. Буде вона сердешна вибігати що-дня на місто, спиняючи всіх прохожих, заглядати кожному в очі, чи нема поміж ними одного, від усіх наймилішого; чимало перейде через місто усякого війська, але вже ніколи де буде поміж ними одного, наймилішого за всіх.

Так, неначе й не було половини Незаймайківського куріня. Як град вибє, столочить всю ниву, де як щирозолотий червінець, красувався кожний колос, так і їх побило, столочило.

Ех, як розлютились козаки! Як кинулися всі! Як розлютився курінний отаман Кукубенко, побачивши, що більша половина його куріня, як з водою пішла! Як навіжений ускочив він з решітою незаймайківців в саму середину. У великім гніві порубав на капусту першого, що навинувся під руку, багато кінних звалив з коней на землю, проколовши ратищем кінноточика і коня, дійшов аж до пушкарів і вже одбив одну гармату; коли-ж дивиться, а там вже порається уманський курінний отаман, і Степан Гуска вже одбиває найбільшу гармату. Лишив він тих при своїй роботі і вернув зі своїми в другу ворожу гущу; як де тільки прийшли незаймайківці, — то там вже й вулиця, де повернулися, — то там вже й другая! На очах стаяли ворожі лави і як снопи валялися ляхи. А біля самих вовів

бються Вовтузенко, напереді Черевиченко, а біля задніх вовів Дігтяренко, а за ним курінний отаман Вирвихвіст. Вже двох шляхтичів настромив на ратище Дігтяренко, але нарешті третій твердий трапився. Дужий та проворний був лях, закутий з ніг до голови в пишну зброю і півсотні самих челядинців привів з собою. Потурбував він добре Дігтяренка, звалив його на землю і вже замахнувшись на нього шаблюкою, гукав:

— Нема між вами, собачі сини, ні одного, що посмів би битись зо мною!

— Аж ось і є він! — виступаючи наперед, озвався Мусій Шило.

Славний був козак, не раз і не два верховодив він на морю і багато лиха зазнав на своїм віку. Якось піймали їх Турки біля самого Трапезунта і всіх забрали невольниками на ґалери, закували руки й ноги в важкі кайдани, не давали по цілих тижнях зернятки пшона і поїли солоною, морською водою. Все перенесли, все витерпіли бідні невольники, аби не зрадити рідного краю та не потоптати святої віри. Не витерпів один тільки Мусій Шило, зрадив свій рідний край, потоптав святу віру, обкрутив свою грішну голову плюгавою чалмою, зазнав великої ласки від турецького паші, став клюшником на кораблі і наставником над усіми невольниками. Вельми зажурились бідні невольники, почувше таке, бо добре знали, що під таким, що зрадив свій рідний край, продав віру, та пристав до гнобителів, далеко гірше та безмірно тяжче, як під рукою найгіршого нехриста: так воно й вийшло. Всіх закував Мусій Шило в нові кайдани, вчепивши по три вряд та прикрутив тісно твердим мотузям, що аж вілося до білої кости; всіх побив в потилицю,

частуючи стусанами. І коли турки, зрадівши, що трапився їм такий добрий, та вірний слуга, стали бенкетувати і, зломивши свій закон, запивались всі до одного, він приніс усі шістьдесять чотири ключі і роздав невольникам, щоб відмикали себе, та кидали ланцюги і кайдани в море, а замість них, щоб брали шаблі в руки та рубали турків. Багато тоді козаки набрали ріжного добра і з великою славою вернули на Україну і довго кобзарі по всій українській землі прославляли Мусія Шила. Були-б його вибрали кошовим, та дуже чудної вдачі був козак. Часом зробить таке діло, що й наймудріша голова не придумає, а часом нінащо зведеться козарлюга. Пропив він, прогуляв усе, у кожного у Січи наповичав грошей, а нарешті провинився як звичайнісінький злодіяка: вночі заліз у чужий курінь, забрав усю козацьку зброю і заставив в шинку. За таке ганебне діло привязали його на майдані до стовпа, положили біля нього вязку київ, щоб кожний, скільки було сили в руках, міг відважити йому гостинця киякою по ребрах; але не знайшовся поміж запорожцями такий, щоб зняв на нього руку, памятаючи його колишні заслуги. Такий то був Мусій Шило.

— Але є й такі, що бють вас, собачу віру! — гукнув він, кинувшись на нього.

— Ох, там-то рубались вони! Панцирі, наплечники, блискучі нагрудники погнулися в обидвох від келепів та шабель. Розрубав на нім чортів лях залізну сорочку, зачепивши добре вістрям козацьке тіло: закапала по сорочці червона кров. Але навіть не скривився Шило, а замахнувшись з усієї сили жилавою рукою (важка була козацька!), рубнув його зненацька по голові. Як крихкий гарбуз тріс

мідяний шолом, заточився лях і гепнув на землю, а Шило причепився та давай рубати та крестить оголомшеного. Не кінчай, козаче, ворога, а краще оглянься позад себе. Не оглянувся козак і раптом один з гайдуків вбитого пана устромив йому гострий ніж в шию. Обернувся Шило і був-би доскочив чеснця, але той пропав в пороховім димі. З усіх боків піднялася тріскотня з мушкетів. Похитнувся Шило і почув, що рана була смертельна. Упав він, заткавши рукою свою рану і, звернувшись до товариства, сказав:

— Будьте здорові, панове браття, побратими! Нехай-же стоїть во вічні віки велика українська земля, вічна її честь і слава!

І прижмурив свої знесилені очі і вилетіла козацька душа з суворого тіла. А там вже виїхав Задорожний, покосами клав ворожі ряди курінний Вирвихвіст і виступав Балабан.

— А що, панове, — озвався Тарас, перекликнувшись з курінними отаманами, — чи є ще порох в порохівницях? Чи не ослабла козацька сила? Чи не піддаються козаки?

— Є ще, батьку, порох в порохівницях; не ослабла ще козацька сила; не піддаються козаки!

І натиснули козаки ворога з усієї сили: зовсім перемішали ворожі лави. Низенький полковник вдарив на збір і велів вивісити вісім колірових стягів, щоб зібрати своїх, бо розсипалися широко по цілому полю. Бігцем зібралися всі ляхи біля своїх хоругов; але не встигли ще вони стати в лави, а вже курінний отаман Кукубенко врубався знову зі своїми незайвато полковника. Збентежився полковник і повернувши коня, кинувся втікати, що тільки кінь

вискочить; а Кукубенко довго гнався за ним через ціле поле, перерізавши йому дорогу до свого полку. Побачив це з бокового куріня, Степан Гуска, як вітер помчався навперейми йому, з арканом в руці, пригнувши голову на гриву коневі і в добрий час накинув йому аркан на шию; налилося кровю лице полковника і він, схопивши обидвома руками мотузку, силкувався розірвати її, але в той сам мент з цілого розмаху гострий спис вгородився йому в саме черево. Так і застиг він пригвожджений до землі. Але й Гуски не минула лиха година!

Не встигли козаки зміркувати, що воно робиться, як Степана Гуску вже піднесли вгору на чотирьох списах. Сердешний тільки встиг сказати:

— Нехай гине ворог, нехай цвіте во віки наша українська земля! . . . І тамечки таки віддав Богу душу.

Оглянулися козаки, а вже там, з боку козак Метелиця роздає гостинці ляхам, приголомшивши то одного, то другого; аж гульк, з другого боку, натискає зі своїми отаман Невеличкий; а біля возів валить з ніг та рубає Закрутигуба; а від задніх возів третій Писаренко одігнав вже цілу ватагу; а там далі біля других возів зчепилися і бються на самих возах.

— Що, панове, — знов перекликнувся отаман Тарас, виїзжаючи наперед війська, — є ще порох в порохівницях? Чи міцна ще козацька сила? Чи твердо стоять ще козаки?

Є ще, батьку, порох в порохівницях; ще міцна козацька сила; твердо ще стоять козаки!

А вже впав з воза Бовдюг. Просто під саме серце вдарила його гостра куля; але зібрав старий усю силу і сказав:

— Не жаль мені покидати світа. Дай Боже вся-

кому такої смерти! Хай-же пишається красою і славою до кінця світа наша славна Україна!

І полетіла в безмежні простори Бовдюгова душа, щоб розказати старим дідам, що вже давно одійшли з цього світу, як вміють боротися за рідну землю, та як вміють на Вкраїні умірати за святу віру.

Балабан, курінний отаман, теж швидко після цього повалився на землю. Три смертельні рани завдали йому вороги: одну списом, другу кулею, а третю важенним палашом. А був це один з найславніших лицарів; не раз і не два отаманом водив він козаків на море, але найславніший був його похід до анатольських берегів. Багато набрали вони тоді цехінів, дорогої, турецької габи, киндяків та ріжної коштовної одежі, але набралися великої біди, повертаючи додому: влізли, сердеги, під турецькі ядра. Як захопили їх з корабля гарматні кулі — половина човнів, закрутившись, перевернулася і не одного сховало море у своїй бездонній глибині, але привязані з боків вязки очерету не дали потонути байдакам. Балабан на всіх веслах відплив в того місця, став проти сонця і через те не помітною стала для турецького корабля козацька флотиля. Потім всю ніч черпаками та шапками виливали вони воду і латали пробиті дірки і шкалубини; зробили з козацьких штанів вітрила, як вітри помчалися і втекли від найшвидшого турецького корабля. А потім вже без пригоди вернулися на Січ, та ще привезли золотом вишивану ризу архимандритові Межигорського київського монастиря і образ Святої Покрови, оправу з чистого срібла. І довго потім по всій Україні прославляли кобзарі той щасливий, козацький похід. Склонив він тепер голову та, прочуваючи свою смерть, тихо сказав:

— Здається мені, мої браття милі, що я вмираю так, як слід доброму козакові: сімох зарубав, десятьох списом проколов. Чимало конем потоптав, а вже не згадаю скільки полягло від моєї кулі. Нехай-же пишним цвітом процвітає, поки світить сонце, поки ходять хмари, наша рідна землиця! . . . І відлетіла до Божого раю його праведна душа.

Козаки, козаки! Не дайте на поталу ворогам найкращого цвіту запорозького війська! . . Вже з усіх боків обступили Кукубенка; вже тільки семеро козаків зосталося з цілого Незаймайківського куріня; та й ті вже на силу відбиваються від ворога; вже закривавилась на нім одежа. Тарас, вгледівши його, в якім то він великім скруті, сам поспішив йому на підмогу. Але пізно наспіли козаки: вже встрягло глибоко під серце гостре ратище, ще нім одігнали козаки ворожу хмару, що обступила його. Тихо склонився він на простягнені йому козачі руки і ринула струмком молода кров, наче те дорогоцінне вино, що несли в шкляній посудині необережні челядинці і послизнувшись на самім порозі, розбили дорогу сулію; все вино до каплі розлилося на землю, прибіг господар і, побачивши таке лихо, вхопився за голову; він же беріг його на врочистий в життю випадок, щоб, коли дасть Бог на старости літ зустрінутися з другом своєї молодости, та щоб вкупі спогадати про колишні часи, про давно минуле, коли то був інакший світ, інакші люди та інакше й краще веселився чоловік . . . Повів Кукубенко довкола себе очима і промовив:

— Дякую, тобі Боже, що довелося мені умерти при ваших очах, товариші! Нехай-же після нас живуть ще кращі вояки, як ми, та нехай во віки пишається улюблена Христом українська земля!

І відлетіла молода душа. Взяли її ангели під руку і понесли до неба. Добре буде йому там. «Сідай, Кукубенку, з правого боку коло Мене!» — озветься до його Христос. — Ти ніколи не зрадив товариства, ганебного вчинку не зробив, не покинув в біді чоловіка, захищав та любив Мою Церкву».

Всіх засмутила смерть Кукубенка. Чимраз рідшали козацькі лави; багато, дуже багато славетних лицарів вже не долічували козаки в своїх рядах; але стояли і твердо держалися ще козаки.

— А що, панове, — перекликнувся Тарас з рештою курінів, — чи є ще порох в порохівницях? Не пощербилися ще шаблі? Не ослабла козацька сила? Не гнуться козаки?

— Вистане, батьку, ще пороху; гострі ще шаблі; не ослабла ще козацька сила; не гнуться ще козаки!

І рванулись знову козаки так, ніби то втрат і не було. Вже тільки три отамани зісталися живими; всюди вже червоніли ріки крови; високо гатились містки з козачих та ворожих трупів. Глянув Тарас на небо, а там вже простяглися табуни гайвороння. Ох, буде комусь пожива! А он там вже підняли на спис Метелицю: вже голова другого Писаренка, завертівшись, кліпала очима; вже зломився й бухнувся об землю начетверо розрубаний Охрім Гуска. «Ну!» сказав Тарас і махнув платком. Зрозумів той знак Остап і вдарив з засідки, глибоко врізуючись в кінноту. Не витримали сильного натиску ляхи, а він їх гнав і нагнав просто на те місце, де були вбиті в землю кілля та уламки списів. Пішли спотикатись та падати коні, а через їх голови сторчма полетіти ляхи. А в той час корсунці, що стояли останніми за возами, побачивши, що вже ворог на досягу

мушкетної кулі, грянули враз з самопалів. Ляхи заметушились і стратились, а козаки підбадьорились: «От і наша перемога!» гукнули зі всіх боків запорозькі голоси, засурмили в сурми й звилася переможна корогва. Всюди втікали й ховались розбиті ляхи. «Але, ні, ще не вся перемога!» сказав Тарас, поглядаючи на міські стіни, та й сказав він правду.

Відчинилася брама й вилетів звідти гусарський загін, окраса всіх кінних полків. Під всіма верхівцями, як один, були гніді огирі, попереду перед іншими ніся найспритніший та найкращий лицар; кучері його розвивалися зпід мідяного кашкета; розвивалася й дорога хустка на руці, вишивана руками першої красуні. Так і остовпів Тарас, побачивши, що то був Андрій. А він в ту мить, захоплений вогнем бою, жадучий вислужити повязану на руці хустку, ніся, як молодий хортовий пес, найметкіший, та найкращий й наймолодший між іншими в загоні. Гойкнув на його вправний мисливець, — і він пустився, пустивши прямою стрілою в повітрі свої ноги, цілий схиливши на бік своє тіло, збиваючи порох снігу й вдесятеро попережаючи самого зайця в захопленню своїм бігом. Спинився старий Тарас й дивився на те, як чистив він шлях перед собою, розгонив, рубав й посилав направо й наліво вдари. Не втерпів Тарас і закричав: «як то? своїх? своїх? бісів сину, своїх бєш»? Та Андрій не розбірав, хто був перед ним, свої чи інші якісь: він нічого не бачив. Коси, коси бачив він, довгі коси й лебедині груди і білосніжну шию, плечі й все те, що сотворено для скажених поцілунків.

«Гей, хлопята! заманіть мені тільки його одного до лісу, заманіть мені тільки його!» кричав Тарас.

Й блискавично зголосилось тридцять найметкіших козаків заманити його. Й поправивши на собі високі шапки, вмить пустились на конях просто на переріз гусарам. Вдарили збоку на передніх, збили їх, одрізали від задніх, дали по гостинцеві тому або другому, а Голокопитенко вчесав плашма по спині Андрія, і в туж мить пустились втікати від них, що було козацької сили. Але ж як стрепенувся Андрій! як же закипіла молода кров в його жилах! Вдарив гострими острогами коня й що було сили полетів він за козаками, не оглядаючись, не помічаючи, що позад його тільки двадцять верхівців поспівало за ним; а козаки летіли на весь дух кіньми й звернули просто до лісу. Розігнався конем Андрій й ледве не настиг вже Голокопитенка, як раптом чиясь міцна рука вхопила його коня за повід. Оглянувся Андрій: перед ним Тарас! Затремтів він всім тілом [illegible]птом зблід: так школяр, що необережно зачепив [illegible]ого товариша, й діставши за те від нього ляпаса [illegible]нійкою в лоб, паленіє, як вогонь, скажено схоплюється з лави й женеться за переляканим товаришем своїм, готовий розірвати його на шмаття, і раптом наскакує на вчителя, що прямує до кляси: вмент стихає скажений порив й безсило опадає безсила лють. Подібно до того вмент пропала, ніби й не родилась зовсім, лють Андрія. І бачив він перед собою єдиного тільки страшного батька.

«Ну, щож тепер будемо чинити?» спитав Тарас, дивлячись просто йому в очі. Та нічого не міг на те одповісти Андрій, і стояв, потупивши в землю очі.

«Що-ж, синку, помогли тобі твої ляхи?»

Андрій мовчав.

«Так продати? продати віру? продать своїх? Стривай же, злізай з коня!» Слухняно, як дитина зліз він з коня й став ні живий, ні мертвий перед Тарасом.

«Стій, ані руш! Я тебе породив, я тебе й убю!» сказав Тарас та, відступивши крок назад, зняв з плеча рушницю. Білий, як полотно, стояв Андрій; видно було, як тремтіли уста його й як він вимовив чиєсь імя: та не було то імя батьківщини, або матері, чи братів — то було імя красуні полячки. Тарас стрелив.

Як пшеничний колос підтятий серпом, як молодий баранець, діткнутий в серце смертельним залізом, звісив він голову й звалився на траву, не промовивши ані слова.

Спинився синовбивця й довго дивився на бездихане тіло. Був він і мертвий чарівним: змужніле лице його, щойно сповнене сили й непереможного для жінок чару, все ще виявляло надзвичайну вроду; чорні брови, як жалібний оксамит відтінювали його зблідлі риси. «Чим не козак був би?» сказав Тарас: «і станом високий і чорнобровий, а лице як у шляхтича, та й рука міцна була в бою! Пропав, пропав ганебно, як підлий пес!»

— Батьку, щож ти зробив? Це ти вбив його? — промовив, підїзджаючи на те Остап.

Тарас притакнув, кивнувши головою.

Пильно дивився мерцеві в очі Остап. Жаль йому стало брата і він промовив:

— Поховаймо-ж його, батьку, по людському, як велить христіянський звичай, щоб не посміявся над ним ворог та не клювала хижа птиця.

— Поховають його й без нас! — відказав Тарас, — Знайдуться такі, що будуть над ним плакати й голосити!

І зо дві хвилини думав він, чи поховати його в

сиру землю, чи так кинути на поталу вовкам-сіро-манцям, чи пошанувати в нім те лицарське завзяття, яке кожен лицар повинен шанувати хоч-би в найлютішого ворога, — аж дивиться, женеться до нього на коні Голокопитенко;

— Біда, пане отамане, беруть верх ляхи, прийшла їм на підмогу свіжа сила! . . .

Не встиг докінчити Голокопитенко, аж мчиться Вовтузенко.

— Біда, батьку отамане, нова ще йде сила! . . .

Не встиг докінчити Вовтузенко, аж Писаренко біжить щосили, але вже без коня:

— Де ти, батьку? Шукають тебе козаки! Вже вбитий курінний отаман Невеличкий, Задорожний вбитий, Черевиченко вбитий; але стоять козаки, не хочуть гинути, не побачивши тебе своїма очима: хочуть, щоб глянув ти на них в ту останню предсмертну годину.

— На коня, Остапе! — гукнув Тарас, поспішаючи, щоб ще застати козаків, щоб глянути ще раз на них, та щоб і вони глянули перед смертю на свого отамана. Та не встигли ще вони виїхати з ліса, як вже ворожа сила обступила ліс довкола і поміж деревами зявилися комонники з шаблями і списами в руках.

— Остапе! . . . Остапе не піддавайся! — гукав Тарас і, вхопивши шаблю, почав рубати на право й на ліво, перших, що попалися під руку. А на Остапа напало разом шестеро; але не в добру годину напали вони: в одного злетіла голова, другий перевернувся, відступивши; під ребро встряг спис третьому, четвертий був відважніший, відхилив голову од кулі, вдарила гаряча куля в перса коневі, як ошалілий звівся він на задні ноги, гепнувся об землю і задушив під собою їздця.

— Добре, синку! . . . Добре, Остапе! . . . підбадьорував Тарас. — Ось і я слідом за тобою! . . .

А сам на всі боки відбивався від ворогів. Рубає і бється Тарас, роздає гостинці, то одному, то другому по голові, а сам водить оком за Остапом і бачить, що з Остапом знов зчепилося трохи не восьмеро разом.

— Остапе, Остапе, не піддавайся! . . . Але вже перемагають Остапа; вже один закинув йому аркан на шию, вже вяжуть, вже тягнуть Остапа.

— Ех, Остапе, Остапе! — гукав Тарас, торуючи собі дорогу до його та рубаючи кожного, хто тільки навинувся під руку. — Ех, Остапе, Остапе! . . .

Але в той сам мент його самого наче важким каменем гупнуло щось по голові. Все закрутилося і перевернулося в його очах. На мить блиснули перед ним, безладно поплутавшись та перемішавшись: голови, списи, дим, вогні, гилля вкрите зеленими листочками; все це мигнуло йому в очах. І він, як підрубаний дуб, звалився на землю. І туманом застелилися його очі.

X.

— Алеж бо довго спав я! — озвався Тарас, пробудившись як-би після довгого, тяжкого похмілля і силкуючись розпізнати, де він та що з ним.

Він почував, що ціле його тіло було знесилене й немічне як у малої дитини. Перед ним ледве мріли стіни й кути якоїсь чужої світлиці. Нарешті розпізнав, що перед ним сидів Товкач і здавалося наче прислухувався до кожного його подиху.

«Еге-ж ,— подумав: — здається, був-би ти небоже заснув навіки!

Але ні слова не сказав, тільки погрозив пальцем і дав знак мовчати.

— Та скажи ж бо ти нені, де це я опинився? — запитав знову Тарас і напружуючи свою думку, старався згадати про все, що з ним було.

— Мовчи, кажу тобі! — крикнув на його розсердившись, товариш. — Щож ти це хочеш знати? Хиба-ж ти не бачиш, що весь порубаний, посічений? Вже два тижні минуло, як ми з тобою чвалаємо день і ніч, не спочиваючи і як ти в пропасниці та горячці белькочеш незнать що та плетеш всяку нісенітницю. Це ти перший раз спокійно заснув. Тому то мовчи небоже, як не хочеш на свою голову накликати лихо.

Але Тарас з усіх сил старався зібрати всі свої думки докупи, щоб пригадати собі, що з ним було.

— Адже ж мене несподівано застукали і з усіх боків обступили ляхи. Пробитися мені через цю ворожу навалу не було змоги?

— Мовчи-ж, кажу тобі, чортовий накоренку! — гримнув, розізлившись, Товкач, як нянька, що її терпець увірвався і вона сварить на крикливу, свавільну дитину. — Навіщо-ж тобі знати, як ти вискочив з біди? Слава Богу, що вискочив, а як, то вже байдуже. Знайшлися такі люди, що не дали тобі загинути, — ну тай буде з тебе! Ще не одну ніч скакати разом. Ти може думаєш, що тебе рахують простим козаком? Де вже там, за твою голову призначили дві тисячі червінців.

— А Остап? — скрикнув він, як навіжений, силкуючись підвестися і раптом згадав, як Остапа спіймали і звязали перед його очима, так що він тепер вже в ляцьких руках.

І смертельна туга обгорнула стару голову. Зірвав

і скинув він всі перевязки, шпурнув їх геть од себе, хотів щось голосно сказати — і замість того почав в гарячки щось белькотіти; гарячка і привиди знов обступили його і він почав безладно молоти всякі дурниці. А тимчасом вірний товариш стояв коло його, лаявся на всі заставки, як градом обсипаючи його гіркими словами та докорами.

— Хоч неживого, а довезу я тебе! Не допущу я до того, щоб ляхи глумились над твоєю козацькою головою, та на шматки рвали твоє козацьке тіло і кидали в воду: Нехай собі, хоч і буде клювати орел твої очі, та нехай же клює степовий наш орел, а не ляцький, не той, що прилітає з польської землі. Хоч неживого, а довезу я тебе на Україну!

Так приговорював вірний товариш. Мчався без спочинку дні і ночі і привіз його непритомного на саму запорозьку Січ. Там почав він його лічити, напуваючи ра-у-раз усяким зіллям та прикладаючи до ран всілякі масти та оклади; напитав якусь жидівку-знахорку, що цілий місяць напувала його всілякими ліками, аж врешті полекшало старому Тарасові. Не знати, чи може ліки, чи може його залізна воля перемогли недугу, за півтори місяці козак підвівся на ноги; рани затягнулися і тільки по шрамах від гострих шабель можна було бачити, як тяжко був порубаний старий козак. Ще одно кидалося ввічі, що став він смутний і зажурений. Три глибокі зморшки зарисувалися на чолі і вже ніколи не сходили з нього. Розглянувся він тепер кругом себе: усе нове на Січи, повмірали усі його старі товариші. Ні одного з тих, що стояли за рідну справу, за віру, за братерство, не осталося в живих. І ті, що рушили з кошовим в погоню за татарами, і тих вже давно не було: всі зложили свої буйні

голови, всі загинули, хто в кривавій січи зложив свою голову, хто від безвіддя і безхлібя серед кримських солончаків, хто в тяжкій неволі пропав, не переживши тяжкої зневаги, і самого колишнього кошового вже давно не було на світі, і нікогісінько зі старих товаришів; і вже зіллям і травою поросла козацька сила, що буйно колись кипіла. І тільки одно в ухах шуміло і тільки одно розумів, що пишний та гучний був бенкет: побита на гамуз вся посудина; ніде ні каплі вина не лишилося, розхопили гості і слуги всі коштовні кубки, дорогі чаші і все начиння, — і зажурений стоїть господар хати і думає.

— Ех, краще, щоб не було того бенкету.

Як не старалися розважити та розвеселити Тараса, але даремна була робота; даремно старі сиві кобзарі приходили по два і по три, в козацьких думах прославляючи його невмірущі подвиги, — холодно й понуро дивився він на все це і на його скам'яніле обличчя насувалася невимовна туга і тихо схиливши голову, шептав він:

— Сину мій! Остапе мій, Остапе!

Запорожці готувалися до походу на Чорне море. Дві сотні байдаків спустили вони на Дніпро і бачила їх Мала Азія, з голеними головами і довгими чубами, що як вихор огнем і мечем руйнували її чарівні береги; бачила чалми своїх синів, правовірних магометан, що лежали порозкидані на землі, як ті квітки на кровю залитім полю, прибиті хвилями до берега. Бачила знову чимало замазаних дьогтем запорозьких шаравар, жилавих рук з чорними нагайками. Запорожці зїли весь виноград і опустошили сади і городи; в мечетах оставили тільки купи гною; з дорогих перських шалів вони робили собі

очкурі і підперізували ними свої обшарпані свити. Довго ще після цього можна було знайти в тих місцях коротенькі запорозькі люльки. Вони на радощах вертались додому: за ними гнався обрештований десятьма гарматами турецький корабель і, вдаривши враз в усіх гармат, розігнав, як зграю птиць, їх невеличкі, слабкі суденця. Трохи чи не третя частина з них погибла в морській глибині; але останки знову зібрались до купи і пробившись до Дніпрового лиману, привезли з собою дванадцять барил наповнених цехінами. Але це все вже більше не цікавило Тараса. Він блукав самотою по луках і степах, ніби ходив на полювання, але набій все був не вистрелений. І поклавши мушкета біля себе в страшній журбі і одчаю, сідав на березі моря. Довго сидів він там, похиливши голову, раз-у-раз шептав:

— Остапе мій! Остапе мій!

Перед ним безмежним простором розстелювалося, мерехтіло Чорне море; десь далеко в плавнях кигикала чайка; сивий вус сріблом мерехтів на сонці і сльози, як горох, котилися одна за одною.

І нарешті таки не видержав Тарас.

— Щоб там не було, а я піду довідатись, що в ним: чи живий він? чи в могилі. А може його навіть в могилі нема? Щоб там не було, а я таки дізнаюся!

І за тиждень, він вже був в місті Умані, озброєний, як до війни, на добрім коні, з ратищем, шаблею, подорожньою боклагою при сідлі, походним горшком з саламахою, набоями, кінськими путами та іншим потрібним в дорозі приладдям. Він просто підїхав до кривобокого, плюгавого домка, з якого ледве визирали присліпуваті віконця, закінчені не-знать чим; комин був затканий затулою з ганчірок,

а на діравім даху рядком сиділи горобці. Чимала купа сміття лежала перед самими дверима. Крізь віконце визирала голова жидівки в чіпці з почорнілими перлами.

— Чоловік дома? — озвався Бульба, злізаючи з коня і причепив кінець повода до гака, що був вбитий в одвірки.

— Дома, — відказала жидівка і хутко вибігла з хати, держучи в руках мірку пшениці для коня і кухоль пива для лицаря.

— А деж він, той твій жид?

— Він в другій хаті, молиться, — відповіла жидівка з низьким поклоном, та побажавши доброго здоровля в той мент, як Бульба підніс до уст кухоль.

— Ти побудь тут, нагодуй і напій мого коня, а я піду побалакаю з ним на самоті. Я, бачиш, маю до нього діло.

Цей жид був не хто інший, як знайомий вже нам Янкіль. Він вже опинився тут арендарем і корчмарем; прибрав до своїх рук поволі всіх дооколішніх панів і шляхтичів, висмоктав поволі всі їхні гроші і всюди був знак, що в тих сторонах є жид. На три милі довкола не було ні одної чистенької, засібної хати: все валилося і трухло, все порозпивалося і всюди визирали злидні і лахміття; як після великої пожежі або чуми, мертвим здавався увесь той край. І як-би ще так десять літ пожив там Янкіль, то він цілком певно зумів би спустошити ціле воєвідство.

Тарас увійшов в світлицю. Жид молився, накинувши на голову брудне, заяловене рядно і обернувся, щоб востаннє плюнути, як велить жидівський обряд, коли його очі заглянули Тараса Бульбу, що став йому за плечима. Так і засяли жидові перед

очима дві тисячі червінців, що були призначені за його голову; але така жадність засоромляла його трохи і він старався придушити в собі вічну думку про золото, що як червяк точить жидівську душу.

— Слухай Янкель! — озвався Тарас до жида, що почав перед ним кланятись, зігнувшись в чотири погибелі, зачинив обережно двері за собою, щоби їх хто не заглянув. — Я виручив тебе з біди, — тебе певно були-б розірвали, як собаку, запорожці! — тепер на тебе прийшло і мені в пригоді стати, Зроби мені одну послугу!

Лице жида трохи зморщилося.

— Яку послугу? Якщо така послуга, що можна зробити, то чому ж не зробити.

— Ти не балакай багацько. Вези мене до Варшави.

Жид здвинув плечима і аж брови підняв вгору з великого дива.

— Не говори мені нічого. Вези мене до Варшави. Щоб там не було, а я хочу щораз його побачити та промовити до нього хоч одно слово.

— До кого промовити слово?

— До його, до Остапа, мойого сина.

— Хіба пан не чув, що вже . . .

— Знаю, все знаю: за мою голову дають дві тисячі червінців! Знають же вони, дурні, яка її ціна? . . . А я тобі пять тисяч дам. Ось тобі дві тисячі завдатку, — Бульба висипав зі шкіряного гамана дві тисячі червінців, — а решту дам тоді, як вернуся.

Жид як опарений вхопив рушник і накрив ним червінці.

— Ай, яка добра монета! Ай, яке золото, щире золото! — домовляв він, обертаючи в руках один червінець та пробуючи його зубами. — Я думаю, що той чоловік, якому пан забрав такі добрі червінці,

ні одної години не прожив на світі, пішов зараз таки до ріки тай утопився, втративши такі гарні червінці.

— Я, знаєш, навіть не просив би тебе. Я, може, й сам зумів би знайти дорогу до Варшави; але мене часом можуть пізнати і зловити прокляті ляхи, бо я не дуже меткий на вигадки. А ви, жиди, вже й на те сотворені на світ Божий. Ви навіть самого чорта виведете в поле; ви знаєте всі штуки; ось за-для чого прийшов я до тебе. Та й у Варшаві я сам нічого не зробив би. Зараз запрягай коні і вези мене!

— А пан думає, що так без клопоту взяв кобилу, запряг до воза тай: «Гей ти, вйо сива!» Думає пан, що можна отак, не сховавши добре, везти пана!

— Ну, так сховай, сховай, як знаєш; хоч в порожню бочку, чи де?

— Ай, вай! А пан думає, що можна його сховати в бочку? Хіба пан не знає, що кожний подумає, що в бочці горілка?

— Так нехай собі думає, що горілка.

— Як це так? Нехай собі думає, що горілка? — скрикнув жид і вхопив себе обидвома руками за пейсики, а потім підвів обидві руки до гори.

— Ну, чого ж ти так злякався?

— А пан хіба не знає, що Бог на те сотворив горілки, щоб її кожен коштував! Тепер люди лакомі стали, ласуни; шляхтич пять верств буде бігти за бочкою, продовбає якраз дірку, зараз побачить, що не тече і скаже: «Жид не буде везти порожньої бочки; певно, тут щось є таке. Спіймати жида, звязати жида, відобрати всі гроші від жида, замкнути в тюрму жида!» Бо все, що тільки є погане на світі, все звалюють на жида; бо кожний має жида за собаку; бо всі думають, що вже як жид, то й не чоловік він.

Ну, то положи мене на віз з рибою!

— Не можна, пане; біг-ме не можна. Тепер всюди в Польщі люди голодні, як собаки: і рибу розхоплять і пана намацають.

— Так посади мене хоч на чорта лисого . . . тільки вези!

— Слухайте, слухайте сюди, пане! — озвався жид, засукавши рукави і підійшовши до нього з розчепіреними руками. — Ось що ми зробимо. Тепер всюди будують фортеці і замки; з Німеччини приїхали французькі інженери і через те всюди по дорогах повно возів з цеглою та камінням. Пан ляже собі на спід воза, а я зверху обложу пана цеглою. Пан так на око кремезний та міцний і йому нічого не пошкодить, як буде трохи тяженько; а я зроблю з-під споду внамісниці дірку, щоб можна годувати пана.

— Роби, як знаєш, тільки вези!

І за годину віз з цеглою рушив з Уманя, запряжений двома жидівськими шкапами. На одній шкапі сидів високий Янкіль і довгі закручені його пейси маяли за кожним разом зпід ярмурки, як тільки він підстрибував на коняці, довгий, як верстовий стовп при битій дорозі.

XI.

В ті давні часи, коли це діялось, в пограничних містах не було ще митових комор, митних урядників, стражників, палкарів та всієї тієї саранчі, що клює крамарські та промислові голови і через те кожний міг собі везти все, що тільки йому забаглося. Коли-ж трапилося, що хтось робив ревізію, та перекинув догори дном увесь крам на возі, то робив він

більше за-для свого власного вдоволення, особливо тоді, коли на возі лежало щось принадне для людського ока, а його власна рука мала неабияку вагу й силу. Але віз з цеглою не міг нікого принадити і він спокійно, без пригоди, вкотився в головну міську браму. Бульба, лежучи у своїй тісній, цегляній клітці, чув тільки шум великого міста, крик погоничів і більше нічого. Янкіль, підплигуючи на своїй невеличкій, закуреній пилом коняці та покружлявши то туди, то сюди вулицями, вїхав в темну, вузеньку вуличку, що звалася Болотяна або Жидівська, бо тут дійсно злізлися жиди з цілої Варшави. Ціла та вулиця мала вигляд заднього подвіря постановленого на виворіт або великого смітника. Сонце, здається, не заглядало сюди ніколи. Зовсім чорні деревляні домики з безліччю довгих жердок, що стирчали з вікон, робили вулицю ще темнішою. Де-не-де поміж ними червонів цегляний мур, але і він майже всюди зробився з червоного чорним, мало десь вгорі виправлений на біло клапоть муру, освітлений сонцем, аж різав очі своєю білою плямою. Тут усе складалося з різких контрастів: ринви, ганчірки, луска, клешки з розсипаних цебричків. Кожний, як тільки у його була непотріб яка чи сміття, все викидав на вулицю і прохожий міг втішати свої очі цією нечистю, скільки йому хотілося. Людина, що їхала верхи на коні, могла сміло досягати до жердок, перетягнутих через вулицю з одного домика в другий, а на них висіли жидівські панчохи, куценькі штанці і закіпчена гуска. Іноді доволі таки вродливе личко жідівочки, з почорнілим шкляним намистом, визирало зі старенького віконця. Купа жиденят, замазаних, обшарпаних, з кучерявими головками, пищали й переки-

далися в болоті. Рудий жид, з ряботинням по вельому обличчю, що через те вельми схоже було на горобине яйце, виглянув в вікна; він почав балакати з Янкелем своїм жидівським жарґоном і Янкіль зараз таки вїхав на подвіря. Вулицею йшов другий жид, зупинився і теж пристав до бесіди і коли нарешті виліз Бульба з-під цегли, він побачив трьох жидів, що розмовляли про щось з великим запалом.

Янкіль, звернувшись до його, сказав, що все буде зроблено, як треба, та що його Остап сидить у варшавській темниці, коли по правді казати, то варту дуже трудно підкупити, але є надія, що його стріча з сином вдасться якнайкраще.

Бульба пішов з трьома жидами в хату.

Жиди почали знов гаркати поміж собою своєю незрозумілою мовою. Тарас пильно вдивлявся в очі кожному з них. Щось, наче перевернулося в його душі: на суворім і закам'янілім від болю обличчю блиснуло ясне полумя надії, — цієї надії, що навіть тоді навідує людину, коли безнадійність і розпука огорне людську душу і здається, що нема вже виходу з того лиха; його старе серце знов ожило й почало тіпатися й тьохкати, як в молодих грудях юнака.

— Слухайте, жиди! промовив з великим запалом і голос його аж затремтів зі зворушення: — ви, як захочете, то все зможете зробить на світі, як схочете, то й зо дна моря зумієте добути людину: не дурно-ж пословиця каже, що жид навіть сам себе вкраде, як тільки схоче вкрасти. Визволіть мені мого Остапа! Допоможіть йому втекти з чортівських рук. Ось я тому чоловікові обіцявся дати дванадцять тисяч червінців, — я ще доложу двадцять! Усі мої маєтки, мої скарби, які тільки є у мене: коштовні чаші, все срібло й золото закопане в землі, хату й останню

одежу продам і зроблю з вами умову, що поки мого життя, я все зароблене чи здобуте на війні буду ділити з вами по рівній половині.

— Ой, не можна, любий пане, ніяк не можна! — вітхаючи промовив Янкіль.

— Ні, не можна! — додав другий жид.

І всі три жиди переглянулися поміж собою.

— А що, як-би так спробувати щастя? — озвався третій, з ляком поглядаючи на обидвох своїх спільників. — Може як-раз Господь допоможе!

Всі три жиди загаркали по німецькому. Як не напружував свій слух Бульба, але нічого не міг зміркувати з їх розмови; він тільки раз-у-раз, як вони вигукували слова: «Мардохай», і більше нічого не зрозумів.

— Слухай пан! — озвався Янкіль. — Нам треба порадитися з таким чоловіком, якого ще, як світ світом, не було на землі. У, у! він такий мудрий, як Соломон, і вже як він чого не зробить, то вже ніхто на світі не зробить. Сиди тут; ось ключ, зачини двері і не пускай нікого!

Жиди вийшли на вулицю.

Тарас зачинив двері на ключ і споглядав в маленьке віконце на цю засмічену жидівську вулицю. Усі три жиди стали на середині вулиці й, палко розмовляючи, розмахували руками; незабаром до них приступив четвертий, а потім ще й пятий. І він раз-у-раз чув слово: «Мардохай, Мардохай». Жиди безнастанно споглядали в один кінець вулиці: нарешті, в кінці вулиці із-за одного обдертого плюгавого домику показалася нога в жидівській пантофлі і замаяли поли лапсардаку.

— А, Мардохай, Мардохай! — закричали жиди, в оден голос.

Худий жид, трохи нижчого росту, як Янкіл, але

з обличчям ще більше поморщеним, та з величезною, як підкова, губою, наблизився до розгаряченої купки жидів і всі вони, один поперед другого, почали йому про щось розповідати, а Мардохай, слухаючи, декілька раз глипнув в маленьке віконце і Тарас зміркував, що це вони про нього звели балачку. Мардохай, махаючи руками, як той вітряк крилами, слухав, перебивав бесіду, раз-у-раз спльовував на бік і закинувши полу лапсардаку, засовував руку в кишеню, добуваючи відтіль якісь брескальця, а з-під поли визирали його плюгаві, заялозані штанці. Аж тут жиди, ніби на гасло, зняли такий страшенний крик і галас, що навіть жид, який стояв на варті, подав знак рукою, щоб вони втишилися, а Тарас не був певний, чи безпечно сидіти йому в такій криївці, але згадавши, що жиди інакше не вміють радитись, як тільки на вулиці, та що їх бесіди сам демон не зрозуміє, він заспокоївся.

Зараз після цього за хвильку або дві, жиди всі разом увійшли в його кімнату. Мардохай зближився до Тараса, поплескав його по плечі і сказав:

— Коли ми та Бог схочемо що зробити, то вже буде так, як треба.

Тарас глянув на цього новітнього Соломона, якого ще не було на світі і в серцю зродилася надія. І дійсно, його вигляд хоч в кого міг збудити довіря: верхня губа була на диво грубезна: грубезність її, безпечно, збільшилася від якоїсь побічної причини. На бороді у цього Соломона було не більше, як пятнадцять волосків і то з лівого боку. Ціле обличчя цього Соломона було списане знаками від побоїв, що мало бути признакою його сміливости й мудрости; рахубу цим знакам він вже давно забув; з ними на світ вродився.

Мардохай вийшов, а за ним вийшло усе жидівське племя, потрясене до глибини його страшенною мудрістю. Бульба зостався сам один. Він був в якімсь дивнім настрою, якого ще досі не доводилося йому переживати; він уперше в життю почув в душі непевність і якийсь тяжкий, гнітучий неспокій. Душу обгорнув якийсь смуток і страх. Він вже не той був, що колись: незломний, непохитний, дужий як дуб; він був зневірений; він був тепер немічний і слабий. Він іздрігався як в пропасниці на найменший шелест, що долітав до його вуха та на вид кожної жидівської постаті, що зявлялася кінець вулиці. В такому стані перебув він якось цілий день; не їв, не пив, і очі його ні на мить не одривалися од маленького віконця, що виходило на вулицю. Аж нарешті з тяжкою бідою пізно ввечір зявилися Мардохай і Янкіль. Серце Тараса стиснулося зі зворушення і завмерло.

— А як там? Все гаразд? — спитав він і кинувся, як дикий, степовий кінь на припоні, жидам на зустріч.

Але ще перше, ніж жиди зібралися щось відповісти, Тарас завважив, що Мардохаєві наче язиком злизало і той останній пейс, який хоч і не був дуже чепурний, а все-ж таки хоч з одного боку стирчав собі з-під ярмурки. Зараз видно було, що він хоче щось розповісти; але наплів такого, що хоч з хати тікай і Тарас нічого не зрозумів з його бесіди. Але і Янкіль теж раз-у-раз прикладав руку до рота, як-би охват дістав од вітру або його боліли зуби.

— Ох, любий пане! — озвався нарешті Янкіль: — тепер жадним способом не можна! Бог мені свідком — не можна! Такий плюгавий народ, що йому варт наплювати на саму голову. Ось і Мардохай те саме

скаже. Мардохай робив чуда, він робив таке, чого ще ніодин чоловік не робив на світі; але Бог не хотів, щоб так було. В місті стоїть три тисячі війська і завтра усіх їх будуть вперед мучити, а потім будуть голови рубати.

Тарас глянув в очі жидам, але вже спокійно без гніву.

— Але, якщо пан хоче бачитися з ним, то завтра треба рано, так, щоб ще й сонце не сходило. Варта згодилася і один левентар обіцяв. Тільки нехай їм не буде щастя ні на цім, ні на тім світі, айвай мір! Який це ненаситний народ! Навіть між нами таких нема: по пятьдесять червінців я мусів дати кожному, а левентареві . . .

— Нехай і так. Веди мене до нього! — сказав рішуче Тарас і знов тверда, як криця, непохитність вступила в його душу.

Він згодився на пораду Янкіля передягнутися чужоземним ґрафом, що приїхав з німецької землі, за-для чого одежу вже заздалегідь придбав обачний жид. Було вже пізно в ніч. Господар хати, знаний вже рудий жид з ластовиннями, добув невеличкий сінник прикритий рогіжкою і постелив на ослоні для Бульби. Янкіль ліг на землі на такім самім сіннику. Рудий жид випив невеличку чарочку якоїсь наливки, скинув халат і зробившись у своїх панчохах і капцях схожим на підскубане курятко, пішов зі своєю жидівкою у щось таке, що похоже на шафу. Двоє жиденят, як двоє домашних песенят, лягли на землі біля шафи. Але Тарас не спав; він сидів, як закамянілий й легенько бубнив пальцями по столі; люлька стреміла в роті, він пакав собі, пускаючи дим, що крутив жидові в носі, жид пчихав в просоння і ховав ніс під накриття. А вдосвіта,

ледве починало на світ благословитись, він торкнув ногою Янкеля.

— Вставай, жиде, і давай ту якусь ґрафську одежу.

Не минуло й хвилини, а він вже одягнувся; почорнив вуса, брови, надів на тімя маленьку, оксамитну шапочку — і ніхто на світі, навіть ті козаки, що добре знали його і були йому найближчі, тепер не пізнали-б його. І коли так глянути було на його, то здавалося, що йому не більше, як тридцять пять літ від роду. Свіжий, здоровий румянець рожею цвів на щоках, а довгі шрами на виду додавали йому ще більше поваги й величавости. Дорога одежа, обшита золотими шнурками, дуже була йому до лиця.

Місто ще спало, вулиці були тихі й сонні. Ні одна куховарка, ніодна перекупка не показувалася ще на місті з кошиком в руках. Бульба і Янкіль наблизилися до якогось будинку, що здалеку мав вигляд сидячої чаплі. Він був низький і широкий, а мури його були грубезні й почорнілі: з одного боку здіймалася висока, як бузькова шия, вузенька башта, а зверху на ній сторчав невеличкий дашок. В тім будинку поміщалися ріжні установки: тут були касарні і тюрма, а навіть карний суд. Наші мандрівники і опинилися в якійсь ніби обширній кімнаті, або радше широкім подвірю, що було під дахом. Тут спало покотом мало не тисяча людей. Простісенько вели низенькі дверці, а вартові, що сиділи біля них, були захоплені забавою, яка полягала на тім, що один одного бив двома пальцями по руці. Вони навіть не глянули на пришельців і обернулися лиш тоді, як Янкіль озвався:

— Це ми; чуєте, панове: це ми.

— Ідіть! — промовив один з них і, відхиливши одною рукою двері, а другу підставив побратимові для ударів.

Вони увійшли в темні, вузькі сіни і знову опинилися в такій самій кімнаті з маленькими віконцями вгорі.

— Хто йде — закричало кілька голосів і Тарас побачив чималий гурт озброєних вояків. — Нам не можна нікого пускати.

— Це ми! — кричав Янкіль. — Їй Богу, ми, ясні пани!

Але ніхто й слухати не хотів. На щастя, в той сам час надійшов якійсь черевань і як видно по всіх ознаках був старшиною, бо лаявся голосніше від усіх.

— Пане, та це-ж ми; ви вже знаєте нас, і пан ґраф ще буде дякувати.

— Пропустіть, сто дияволів до чортової матки! І більше нікого не пускайте. Та шабель щоб ніхто не скидав та не валявся на помості . . .

Що там далі наказував велерічивий старшина, цього вже не чули наші мандрівники.

— Це ми . . . це я . . . це свої! — лебедів Янкіль кожному стрічному й поперечному. — А що можна тепер? — спитав він одного з варти, коли вони нарешті дійшли до цього місця, де вже сіни кінчалися.

— Можна; тільки не знаю, чи пустять вас в саму тюрму. Тепер вже нема Яна: замість його стоїть другий, — відказав вартовий.

— Ай, вай! — шепнув нишком жид: це вовсім погано, любий пане!

— Веди! — твердо сказав Тарас. Жид покорився. Біля дверей темниці, що кінчалися гострицею,

стояв гайдук з вусами на зразок трирядивесельного судна. Горішній ряд вусів йшов назад, другий стирчав наперед, третий до долу і тим він страшенно подобав на кота. Жид зігнувся в три погибелі і майже боком підсунувся до його:

— Ваша ясновельможність! Ясновельможний пане!

— Це ти до мене говориш, жиде?

— Вам, ясновельможний пане!

— Гм . . . а я біг-ме, думав, що це сам воєвода. Ай вай, ай . . . при цьому жид мотнув головою і розчепірив пальці. Ай вай, мій Боже, який величавий вигляд! Їй Богу, полковник, цілком полковник! Ось ще тільки на палець додати, то вже цілком був би полковник! Треба-б тільки пана посадити на коня, такого бистрого, як муха, та й нехай-би муштрував полки!

Гайдук розправив нижній ряд своїх вусів, а його очі аж скакали з утіх.

— Що то за люди ті військові! — розпливався в похвалах жид. — Ох, вай мір, що за славні люди! Шнурочки, бляшки . . . так від них блищить, як від сонця; а цурки, де тільки заглянуть військових . . . ай, вай . . . — жид знову покрутив головою.

Гайдук підкрутив рукою верхні вуси і процідив скрізь них згук, трохи схожий на кінське іржання.

— Прошу пана зробити нам ласку! — підлещувався жид. — Ось князь приїхав з далекої країни і хоче подивитися на козаків. Він ще ніколи не бачив, що то за люди, ті козаки.

Чужоземні ґрафи і барони частенько приїзджали до Польщі; тим то поява їх була звичайною річчю і ніколи не дивувала: їх приваблювала сюди сливе одна цікавість подивитися на цей майже напів азіятський куток Европи: Московщину і Україну

вони вважали країнами, що лежать в Азії. Тимто гайдук, вклонившись низенько, вважав своїм обовязком і від себе докинути кілька слів.

— Я не знаю, ваша ясновельможність, — почав він, — чого-б то вам дивитись на них. Та це-ж не люди, а собаки. І віра у них така, що й доброго слова не варта.

— Брешеш, ти чортів сину! — гукнув, не втерпівши, Бульба. — Сам ти собака! Як ти смієш казати таке, що наша віра доброго слова не варта!

— Еге-ге — озвався гайдук. — Я вже знаю, друже, хто ти такий: ти сам з тих, що вже ось тут сидять у мене. Почекай же, небоже, покличу я сюди наших.

Тарас зрозумів свою необачність, але впертість і злість не дали йому подумати, як би поправити її. На щастя, Янкель в туж мить почав рятувати справу.

— Ясновельможний пане! хіба-ж це можливо, щоб ґраф та був козаком? А навіть припустім, щоб він і був козак, то де-б він добув такої одежі і таку ґрафську поставу?

— Говори собі! . . . — і гайдук вже розкрив широку, як ворота, пащеку, щоб гукнуть на своїх.

— Ваша королівська величносте! мовчіть, ради Бога! — закричав Янкіль. — Мовчіть! Ми вже вам за то заплатимо так, що ще ніхто, ніколи, нікому так дорого не платив: Ми дамо вам цілих два золотих червінців.

— Еге! два червінці! Я свищу на два червінці: я цирулникови даю два червінці за те, щоб мені тільки половину бороди виголив. Сто червінців давай, жиде! І гайдук підкрутив вєрхній ряд вусів. — А як не даси сто червінців, то зараз закричу! — І на щоб-то воно так багато правити! — жалібно промо-

вив, збілілий, як стіна жид, розвязуючи свій шкіряний гаман; але він був радий, що в його гамані не було більше грошей, і що гайдук більше сотні не вмів рахувати. — Пане, пане! Ходімо звідсіль швидше! Бачите, які тут погані люди! — лебедів Янкіль, помітивши, що гайдук перебирав в руці гроші, як-би жалів того, що не правив більше.

— Що-ж ти, чортів гайдуку, думаєш собі, — не втерпів Бульба: — гроші взяв, а показати і не гадаєш? Ні, тепер ти вже мусиш показати! Бо коли вже гроші взяв, то не маєш права відмовлятись.

— Ідіть, ідіть собі до чорта в зуби! А як ні, то я зараз дам знати, і вас тут . . . Ви краще дайте ногам знати, кажу я вам!

Бульба, понуривши голову, поволі обернувся і пішов назад, а йому на голову сипались тяжкі докори Янкеля, якого гризла журба на саму згадку, що так дурно-пусто пропало сто червінців.

— І нащо було біду зачіпати? Нехай собі, собака, лясться. То вже такий народ, що не може кроку ступити, щоб не лаятись! Ох, вай мір, таке щастя посилає Бог людям! Сто червінців за те тільки, що прогнав нас геть! А наш чоловік: йому й пейси обірвуть і пику розквасять і зроблять з неї таке, що навіть дивитись не можна, а ніхто не дасть сто червінців. О, Боже мій, Боже! Боже правий!

Але та невдача мала далеко більше значіння для Бульби; вона виявлялася в тім пекольнім вогні, що горів в його очах.

— Ходімо, — сказав він раптом, наче прокинувшись. Ходімо на майдан. Я хочу подивитися, як його будуть мучити.

— Ой, пане! Навіщо йти туди? Ми чейже тим йому не поможемо.

— Підемо! — твердо сказав Бульба і жид, як нянька зітхаючи, поплентався слідком за ним.

Майдан, де мали мучити й карати на смерть козаків, можна було відшукати без великих труднощів: народ як та розбурхана ріка плив туди з усіх боків. На ті давні часи була це не-аби-яка розвага і одно з найцікавіших видовищ не тільки для голоти, але й для шляхетних панів. Юрба старих баб, навіть дуже богомільних, натовп молодих дівчат і жінок і то дуже боязливих, яким опісля цілу ніч снилися та ставали перед очі замучені, облиті кров'ю мерці, що кричали потім з-просоння, як тільки може кричати пяний гусар, — ніразу не пропускали нагоди й бігли з цікавости подивитися на людські страждання й смерть. «Ох, які страшні муки!» вигукували де-які з них з божевільним запалом, жмурили очі й відверталися; проте вистоювали іноді цілими годинами. Де-котрий роззявa розкрив рот, як ворота і витягнувши руки наперед, наче збірався вискочити всім на голови, щоб тільки краще бачити. З натовпу присутніх, малих і звичайних голов, висував своє товсте, червоне лице різник і приглядаючись роботі катів, як людина тямуща в тім ремеслі і перекидався короткими словами і заввагами з рушникарем, називаючи його кумом, через те, що в свято яке, чи неділю він піячив з ним в одним шинку. Деякі розмовляли та обмірковували справу з великим запалом, а де-котрі то й бились об заклад; але найбільше було таких, що на всі справи, на цілий світ і все, що творилося на нім, дивляться, довбаючи пальцем в носі. На самім переді, біля самих вусачів, з яких складалася міська гвардія, стояв молодий шляхтич, або вдавав зі себе шляхтича, в військовім вбранню, який одягнув

на себе геть усе, що тільки було у нього, так, що в його помешканню лишилися тільки старі шкурлати з чобіт і подерта сорочка. Два ланцюжки, один на другім висіли у нього на шиї з якимсь дукатом. Він стояв зі своєю любкою Юзею і раз-у-раз оглядався, шоб хто не обмазав її шовкової одежі. Він пояснював їй геть усе, так що до його пояснень не можна було нічого ні на волос додати.

— Це все, кохана Юзю, — пояснював він: — весь натовп людей, що ви бачите, зійшовся на те, щоб подивитись, як будуть мучити і рубати голови злочинцям. А ось цей, серденько, що ви бачите, держить в руках топір та інше начиння, це кат, він буде мучити та рубати голови. І як почне колесувати і завдавати ще інші муки, то злочинець буде ще живий; а як йому голову відрубають, то він, серденько, зараз умре. Він зпочатку буде кричати і рухатися, але як тільки йому відрубають голову, то він тоді вже не могтиме ні кричати, ні їсти, ні пити, а це задля цього, що у нього, серденько, вже більше не буде голови. — І Юзя слухала цих пояснень з великим страхом і зацікавленням.

Дахи будинків аж кишіли від народу. З продушин на дахах визирали якісь чудернацькі пики в вусами, з якимись чіпцями на головах. На ґанках під балдахинами сиділо шляхецтво. Гарна ручка всміхненої, вродливої, як лялька, панночки, біліла на поруччю. Ясновельможні пани, доволі заживні, сиділи мовчазні і надуті. Челядинець в пишній одежі з вильотами розносив дорогі вина та солодощі. Частенько пустуха з чорними очима, набравши повну жменю солодощів та овочів, кидала згори на юрбу! Натовп голодних лицарів на розхват підставляв свої шапки, а часом високий, як тичка

шляхтич, що виділявся з юрби на цілу голову, в полинялім, червонім кунтуші, з почорнілими золотими шнурками, підхоплював перший своїми довгими руками здобич, цілував її, притискав до серця і потім клав в рот. Сокіл, що висів в золотій клітці під ґанком, теж належав до цікавих глядачів: схиливши на бік дзюб і піднявши лапу, він зі свого боку теж пильно приглядавсь юрбі. Але товпа раптом заметушилася, заклекотіла, і звідусіль почувся гомін:

— Ведуть . . . Вже ведуть їх . . . козаки! . . .

Вони йшли без шапок, з довгими чубами; бороди в них теж повиростали, не бачивши бритви. Йшли вони без страху, без вагання, не сумуючи, а навпаки їх постаті виявляли тиху, лагідну гордість; їх дорога одежа з доброго сукна зотліла, обшарпалась і висіла на них старими ганчірками. Попереду усіх йшов Остап.

Які почування піднялися в душі старого Тараса, коли він побачив свого Остапа? Що діялось тоді в його серцю? Він дивився на його з натовпу і не пропустив ні одного його руху. Вони наблизились вже до місця страшних мук. Остап зупинився. Йому першому треба було випити гірку чашу. Він повів оком по своїх, підняв догори руку і гукнув на весь майдан;

— Дай же, Боже, щоб усі, які тільки тут стоять, ляцькі недовірки, не почули, наскільки, як мучиться християнин! Щоб ніхто з нас не промовив ні єдиного слова! — Після цього він наблизився до смертельного помосту.

— Добре, синку, добре! — сказав нишком Бульба і схилив додолу свою сиву голову.

Кат зірвав з нього стару одежину, йому увязали

руки й ноги, в умисно приспособлені за-для тортур кобильниці і . . . Не будемо тривожити читача описом пекельних мук, що від них аж волос стає на голові. Це були овочі тодішнього дикого, жорстокого часу, коли то людина посвячувала себе виключно військовій справі і проводила своє життя серед кривавих січ і подвигів і серце їх закамяніло і дуже мало була вона схожа на людей. Даремно деякі з них, що були білими воронами цього часу, виступали супроти такого жорстокого, нелюдського поступування. Даремне король і деякі лицарі більше освічені і людяні, зясовували, що жорстокість і люті кари викличуть тільки месть в українськім народі. Але, що значив король зі своєю владою та розумні погляди деяких лицарів перед безладдям і бучною волею маґнатів, що стояли при кермі державного судна та які своєю нерозважністю, своїм страшним засліпленням, дитячим самолюбством і нікчемною бучністю зробили зі сойму тільки посміховище, з уряду сатиру. Остап терпів мордування й пекельні з ріжними вигадками тортури, як велетень духа й тіла. Ні крику, ні стону, ні одного зітхання не чули від нього навіть тоді, як почали ломати коети на руках і ногах, коли то почувся страшний луск, що стрілами пронизував завмерлий натовп, навіть в найдальших місцях, коли панянки одвертали свої очі, — і навіть тоді ні один звук похожий на стон не вихопився з його уст, його лице навіть не скривилося.

Тарас стояв в натовпі, схиливши голову і в той сам час підвів гордо голову, тільки зворушено промовляючи:

— Добре, синку, добре!

Але коли повели Остапа, щоб завдати йому останні

муки і смерть заподіяти, здавалося, що почала підупадати його сила. І повів він очима довкола себе: Боже правий! все незнані, все нерідні, все чужі обличчя! Хоч-би одна близька душа була при його смерти! Він не хотів-би чути плачу й голосіння і батів-би чути, як заводить, рве на собі волосся і бється кулаками в білі груди вірна дружина; він хотів-би тепер бачити міцного духом мужа, який розумним словом додав-би йому сили і розумним словом додав-би розваги востанне перед відходом у вічність. Зневірився він, душевна сила покинула його і він крикнув з великої скорби і немочи:

— Батьку! де ти? Чи чуєш ти все те, що тут роблять зо мною? . . .

— Чую! — як грім з ясного неба загуло серед німої тишини і весь мілїоновий натовп в один і той сам мент вдрігнувся.

Кінниця заметушилася і як стій давай уважно роздивлятися в товпі, Янкіль побілів, як смерть, і як лиш кінниця одїхала з того місця, де він стояв, він з острахом обернувся, щоб глянути на Тараса; але Тараса вже там не було: за ним і слід застиг.

XII.

Відшукався Тарасів слід. Сто двадцять тисяч добірного козацького війська зявилося на границях Україні. Так, це вже не була якась невеличка озброєна ватага, чи загін, що рушив за здобиччю, або в погоні за татарами. Ні, це заворушився і повстав цілий український народ, бо вже чаша його страждань через край перелилася, — повстав, щоб

відплатити за наругу та потоптання своїх прав, за зневагу батьківської віри та святих обичаїв, за безчинства чужоземних панів, за унію, за сромотне панування жидів-орендарів на християнській землі, за все, що з давних давен збиралося і збільшувало пекельну козацьку ненависть. Молодий, але великий духом гетьман Остряниця став на чолі цієї страшенної козацької сили. При боці гетьмана весь час стояв його вірний побратим і дорадник, старий вже, але добрий і довсідчений вояка. Вісім полковників вели свої двадцятьтисячні полки. Двох ґенеральних осавулів і ґенеральний бунчужний їхали зараз за гетьманом. Ґенеральний хорунжий їхав на чолі козаків, що несли головне козацьке знамено; як тих квіток літом у лузі, так само, куди не глянь, усюди пестріли ще й другі козацькі знамена, хоругви й прапори; бунчукові товариші несли бунчуки. Опріч того, було ще чимало й іншої полкової старшини: обозних, військових товаришів, полкових писарів, і з ними піші і кінні загони; либонь тільки що й реєстрових козаків, зібрано охочекомонників та всіляких добровільців. З усіх усюд злетілося козацтво: від Чигирина, від Переяслава, від Глухова, від Низу Дніпра і від його верху і всіх островів. Без ліку кбней і тьма-тьмуща возів та козацьких таборів простяглося степами, полями. І зпоміж усіх тих козаків, зпоміж усіх восьми полків найкращий був один полк і це був полк, яким верховодив Тарас Бульба . . . Все давало йому перевагу над другими: і старі літа, і досвід, і вміліть кермувати своїм військом, і найбільша за всіх ненависть до ворогів. Навіть самим козакам видавалася надмірною його безоглядна жорстокість і лють. Як кару, тільки вогонь і шибеницю, призна-

чувала його сива голова і слово у його у воєнній раді дихало тільки полумям страшної ненависти й заглади.

Нема потреби розповідати про усі ті битви та криваві січи, в яких показали себе козаки, ані про цілий перебіг цієї війни: про все це розказано на сторінках літописів. Це кожний знає, яка буває війна на Україні, за волю, віру, за рідний край: нема нічого кращого на землі, як воля, а сильнішого, як віра. Неперемежна й грізна вона, як висока скала серед бурхливого, вічно неспокійного моря. Із самої середини морського дна, високо ген аж-попід хмари стерчить вона своїми незломними стінами, ціла утворена з одного суцільного, одностайного граніту. З усіх усюдів видно її і дивиться вона просто в очі морським хвилям, що котяться попри неї. І горе кораблеві, що наскочить на скелю! На дрібненькі тріски розбивається він, тоне і торощиться все на гамуз, що тільки є на нім, і жалібний крик гинучих пронизує повітря.

На сторінках давніх літописів змальовано все з подробицями, як тікала польська залога з визволених козаками міст і місточок; як були перевішані нелюдяні, безсумлінні жиди-орендарі; який недолугий і безсилий був коронний гетьман Микола Потоцький зі своєю численною армією супроти цієї непереможної сили; як він, переможений, спасаючись від погоні, потопив в невеликій річці більшу половину свого що найкращого війська; як облягли його в невеличкім містечку Полоннім грізні козацькі полки, і як, попавши у велику скруту, польський гетьман під присягою обіцяв в імени короля і польського уряду задовольнити всі домагання і повернути всі права і вольности. Але не такі були козаки, щоб

зловитися на вудку: знали вони вже, що таке польська присяга. І Потоцький не пишався б на своїм шеститисячнім коні, приваблюючи очі шляхетних панянок та розпалюючи заздрість в серцях шляхтичів, не галасував би на сеймах, даючи гучні бенкети сенаторам, як би не спасло його українське духовенство, що було на той час в містечку. Коли вийшли назустріч всі попи в блискучих золотих ризах з іконами і хрестами, а на переді сам владика в архирейській мітрі, схилили всі козаки свої голови, скинувши шапки. Ніхто на світі не спинив би їх, нікого вони не пошанували б, але супроти своєї християнської церкви вони не сміли виступити і пошанували своє духовенство. Гетьман разом з полковниками згодився випустити Потоцького, взявши з його присягу, що не будуть терпіти зневаги церкви Христові, що забудеться стара ворожнеча, та що будуть признані всі вольности і права козакам. Один тільки полковник не пристав на такий мир. Той один був Тарас. Вирвав він жмут волосся зі своєї чуприни і скрикнув:

— Ей, пане гетьмане. і ви панове полковники! Не будьте всі бабами, не робіть такого дурного діла! не вірте ляхам: зрадять псяві!

Коли-ж полковий писар подав договір, і гетьман поклав на нім свою могутню руку він зняв зі себе чистий булат, коштовну турецьку шаблю з найкращої дамасценської сталі, розломив надвоє, як соломинку, і кинув далеко в ріжні сторони обидва кінці, промовивши:

— Прощайте! Як два кінці цієї шаблі не зійдуться до купи і не зложаться в одну шаблю, так і ми, товариші, не побачимось вже більше на цім світі. Памятайте моє останнє, прощальне слово (при цім

слові голос його змінився, зміцнів, набрав якоїсь таємної, невідомої сили і зажурились усі, почувши такі віщі слова), перед своєю смертю ви ще всі мене згадаєте! Думаєте, тепер буде спокій і згода; думаєте, що тепер будете панувати? Будете ви панувати іншим пануванням: відруть вони шкуру з твоєї голови, пане гетьмане, напхають її гречаною половою і довго будуть показувати її по всіх ярмарках! Не вдержаться на вязах і ваші голови, панове! Зогниєте ви у вохких темницях, живцем замуровані в темні льохи, якщо вас усіх не зварять живцем в казанах!

— А ви, хлопці — говорив він далі, вернувшись до своїх. — Хто з вас хоче умерти своєю смертю, — не по запічках та бабиних лежанках, не пяним під тином біля шинку, як погане стерво, а доброю і чесною козацькою смертю, усім на одній постелі, як жених з молодою? А може ви бажаєте собі вернутися додому, стати недовірками і возити на своїх хребтах польських ксьондзів?

— За тобою, пане полковнику! за тобою! — гукнули всі, що були в Тарасовім полку і до них пристало ще багато інших козаків.

— А коли за мною, то за мною! — гукнув Тарас, натиснув шапку на голову, грізно глянув на усіх тих, що лишалися, виправився на своїм коні і крикнув до своїх. — Нам ніхто не дорікатиме гірким словом! Ану, гайда, хлопці, в гості до католиків!

І не довго думаючи, потиснув він коня, і за ним подався табор зі сотні возів і з ним було чимало козацької кінноти і піхотинців, і повернувшись очима, дорікав тим, що остались, — і пекольним гнівом палали його очі. Ніхто не важився спинити їх. На очах усього козацького війська відходив полк і довго ще обертався Тарас і все погрожував.

Смутні стояли гетьман і полковники всі зажурилися і довго мовчали, наче їм на душу звалився камінь тяжкого передчуття. Не на вітер говорив Тарас: все воно так і сталося, як він віщував. Не багато минуло часу, після зрадливого вчинку під Каневом, застромили на кіл голову гетьмана враз з іншими щонайкращими козацькими старшинами.

А що-ж сталося з Тарасом? А Тарас гуляв собі в цілій Польщі зі своїм полком, спалив вісімнадцять містечок, мало не сорок костелів, вже підходив зі своїм військом до Кракова. Чимало ріжної шляхти вигубив він, зруйнував щонайбагатші, найкращі замки; розпечатували і порозливали по землі старі одвічні меди і вина, що в цілости зберігалися в панських пивницях і льохах; порубали і спалили добрі сукна, коштовні шати, всіляке начиння і все, що тільки знайшли в коморах. «Нічого не жалуйте!» наказував раз-у-раз Тарас. Не помилували козаки чорнобрових панянок, білолицих дівиць, з білими як сніг грудьми: навіть біля самих вівтарів не було для них спасіння: палив їх Тарас враз з вівтарями. Не одні білі, як сніг руки здіймалися з огненного моря пожежі з жалібними криками, від яких здрігнулася б навіть сира земля і з жалощів поникла-б до долу степова трава. Але ніщо не могло зворушити жорстоких козаків і підіймаючи з вулиць на списи маленькі їхні немовлята, кидали до них в полумя. примовляв тільки Тарас. І такі поминки по душі Остапа справляв в кожній лядській оселі, аж поки польський уряд не доміркувався, що вчинки Тараса, це щось більше, як звичайне розбишацтво і таки тому самому Потоцькому було доручено з пятьма полками, щоб там не було, конче зловити Тараса.

Шість днів відступали козаки, бічними шлахами простували, спасаючись від погоні, коні на силу видержували таку навіжену втечу і спасали козаків. Але Потоцький на цей раз був гідним того доручення, яке на нього зложили: він без упину гнався за ними як вдень так і ніч і дігнав на березі Дністра, де Бульба заняв для спочинку старі руїни якоїсь покинутої, розваленої твердині.

На високій кручі, над бистрими водами ріки Дністра бовваніла вона своїми останками валів та вкритими цвіллю розвалинами мурів. Жорствою, грузом, камінням, шматками цегли був вкритий вершок скелі, який, здавалося, кожної хвилі обірветься і злетить униз. В тім місці, з двох боків, сумежних з полем обступив його коронний гетьман Потоцький. Чотири дні билися і боролися до загину козаки, одбиваючись від ворога цеглою й камінням. Але вичерпалися запаси і не стало снаги і задумав Тарас пробитися крізь ворожі лави. І пробилися козаки і дуже можливо, що й тепер послужили б їм вірно бистрі коні, аж тут серед найбільшого розгону спинився Тарас і скрикнув:

— Стій! випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька попалася в руки вражим ляхам! — І схилився старий отаман і почав шукати за своєю люлькою з тютюном, за своєю нерозлучною товаришкою на морі; на горах і долах, в поході і вдома. Але в той час, як шукав він люльки, обскочила його зненачька ватага і схопила його під дужі плечі. Двигнувся він цілим своїм тілом, але вже не посипались, як колись на землю гайдуки, що схопили його.

— Ех, старість, старість! — гірко озвався він і заплакав старий, дебелий козак. Але не старість була тут виною: сила перемогла силу. Мало не трид-

цятеро гайдуків почіплялось на руках і ногах, як те вороння, що згори, аж додолу обсяде кріслатого дуба.

— Зловилась ворона! гукали ляхи. — Тепер треба тільки придумати, якби то його, собаку, найкраще пошанувати.

І присудили, за згодою коронного гетьмана, спалити його живцем перед усіми. Тут таки стояло голе дерево, вершок якого поторощив грім. Притягнули його залізними ланцюгами до стовбура всохлої деревини, прибили руки цвяхами, підтянули ще вище, щоб здалека було видно отамана і почали, не гаючись, розкладати вогонь під деревом. Але не вогонь цікавив його, не про вогонь думав він, що ним збіралися його палити й мучити; він дивився сердешний, дивився у той бік, де одстрілювались козаки; йому з гори було видно все як на долоні.

— Займайте, хлопці, займайте швидше, — гукав він, — той горбок, що за лісом: туди не підступлять вони! — Але вітер не доніс його слів. — І пропадуть хлопці, пропадуть ні за цапову душу! — промовив він з розпукою і глянув у долину, де полискувалися, мерехтіли Дністрові води. Радість засяяла в його очах. Він побачив, як зпоза кущів висунулися чотири керми і, вібравши всю свою силу, голосно закричав:

— До берега! До берега, хлопці! Спускайтеся доріжкою, що йде з гори на ліво! Коло берега стоять човни, всі заберіть, щоб не було погоні!

На цей раз вітер повіяв з другої сторони і слова долетіли до козаків. Але за таку пораду він дістав в ту-ж мить обухом по голові і від обуха в його очах все перевернулося і померкло.

Пустилися козаки, що єсть духу доріжкою з гори,

а тут вже погоня за плечима. Аж дивляться, не йде доріжка просто, скручує на бік, а потім то сюди, то туди плутається ріжними закрутами. «Ось, панове браття! не туди дорога в пекло!» озвалися всі, спинилися на одну мить, підняли свої нагайки, свиснули, — і татарські їх коні, відбившись від землі, простягнулися в повітрю, як крилаті дракони, перелетіли через безодню і шубовснули просто в Дністер. Тільки два не доскочили до ріки, впали вони з гори на каміння і пропали там навіки вічні враз з кіньми, не вспівши навіть крикнути. А козаки вже плили кіньми по воді і відвязували човни. Зупинилися ляхи над безоднею, дивуючись такій нечуваній ніде, козацькій сміливости і не знали, що їм робити: чи скакати чи ні? Один молодий полковник, гаряча, молода кров, рідний брат вродливої польки, що занапастила бідного Андрія, не думаючи довго метнувся з усієї сили з конем за козаками: перекинувся млинцем три рази в повітрі враз з конем і гепнувся як-раз на острі скелі. На дрібні шматки пошарпало його гостре каміння і пропав він у безодні, а його мозок, перемішавшись з кровю, оббризкав кущі, що росли де-не-де по нерівних стінах провалля.

Коли опамятався Тарас Бульба після обуха і глянув на Дністер, козаки вже сиділи в човнах і гнали їх веслами; з гори градом сипалися на них кулі, але не досягали. І радістю засяяли очі старого отамана.

— Бувайте здорові, товариші, — гукав він до них з гори, — згадуйте мене, а на другу весну знов приходьте сюди і весело погуляйте! А що — перемогли чортові ляхи? Чи ви думаєте, що є така сила на світі, якої злякався-би козак? Чекайте лишень, буде

такий час, прийде така година і пізнаєте ви, що таке українська народня сила!

І вже вогонь палахкотів, здіймався щораз вище, обкутав огненними язиками його ноги і полумя обхопило ціле дерево.

Чимала ріка Дністер і багато на ній заток, річних, густих очеретів, підводних скель і бездонних глибин, як шкло блищить річне дзеркало, пронизуване журливим ячанням лебедів; і гордий гоголь прудко мчиться по нім і велике множество куликів, червоноволих курухтанів і тьма-тьмуща всілякого птацтва понад берегами в плавнях і очеретах. Як вітер мчалися козаки на вузьких, двокормових човнах, всі враз гребучи веслами, обережно минули підводні скелі й мілини, розганяючи сполохане птацтво і розмовляючи про свого отамана.

